

2014

SZÁZAD V. É. C.

HOLOKAUSZT

Egy tragikus esemény feldolgozása és meghaladása akár személyesen, akár közösségi és kollektív értelemben sem mérülhet ki egyszerűen a materiális károk pótlásában. Egy – az egész életünket, korábbi önképünket, világlátásunkat és a környezetünkkel való kapcsolatunkat felforgató – trauma később nemcsak magával a traumával kapcsolatosan formálja át életünket, ha traumával kapcsolatosan nem meghatározó egész jövőbeli világlátásunk, önképünk, céljaink és értékrendünk átalakulása **74** szempontjából is.

FEJÉRDY András (1977, Budapest) a Balassi Intézet – Római Magyar Akadémia tudományos titkára, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe: XVIII–XX. századi katolikus egyháztörténelem (MTA BTK TTI); a katolikus egyház zsinatai és nagygyűlései Magyarországon (OTKA); magyarországi tudósok levelezése (OTKA). Legutóbbi publikációi: Magyar főpásztorok a II. Vatikáni Zsinaton. In Puskás Attila – Perendy László (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat: Isten ajándéka az egyház és a világ számára*. Varia Theologica 5. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 22–43; Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat és az apostoli szentszék. In Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Pécs–Budapest, Pécsi Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet – MTA BTK, 2014. 219–235; Il regime comunista e il Pontificio Istituto Ecclesiastico Ungherese a Roma (1959–1975). *Sacra Doctrina*, 59., 2014/2., 256–280.

KÖVES Slomó (1979, Budapest) rabbi, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (EMIH) vezető rabbija, a Magyar Honvédség táborigazgatója. Kezdeményezésére 2010-ben széles körű közösségi és társadalmi, valamint nemzetközi összefogással és támogatással újra megnyílt Budapest legrégebbi zsinagógája, az Óbudai zsinagóga, melynek azóta is rabbija. Vallási tanulmányait a világ legnevesebb jesiváiban folytatta, majd a Debreceni Egyetemen történelem szakon végzett, és szerzett PhD fokozatot magyar zsidó történelem témában. Disszertációja 2009-ben a Zsidó szakadás Hamburgtól Nagymihályig címmel jelent meg. Rendszeresen publikál közéleti médiákban. Az EMIH vezetőjeként a nyitottság és az oktatás fontosságát képviseli a magyar zsidóság vallási felemelkedésének támogatása érdekében. Házas, négy gyermek édesapja.

LACZÓ Ferenc (1982, Budapest) történész, a Jénai Egyetem tudományos munkatársa, a Bázeli Egyetem vendég előadója. Legutóbbi publikációi: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Budapest, Osiris, 2014; Alvilági társasutazások keresztúti állomásai. A háborús évekbeli üldözöttség korai elbeszéléseiről. *Betekintő*, 8., 2014/3. (http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2014_3_laczo.pdf); Dokumentując odpowiedzialność. Jenő Lévai i narodziny historiografii Zagłady na Węgrzech w latach czterdziestych XX w. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 2014/10.

MEZEI Balázs (1960, Budapest) filozófus, tanszékvezető egyetemi tanár. A PPKE Keresztény Filozófiai Intézetének kutatási igazgatója, az Illuminating Modernity Kutatócsoport (University of Notre Dame, Indiana) alapító tagja. Jelenlegi hazai kutatási projektuma: A keresztény filozófia új útjai (KAP 1-1-14/009). Legutóbbi publikációi: *Religion and Revelation after Auschwitz*. New York, Bloomsbury, 2013; Memes, Possible Worlds, and Quantum Theory: New Perspectives in the Study of Religion. In: *New Trends and Recurring Issues in the Study of Religion*. Budapest, L'Harmattan, 2014. 198–206; A szeretet metafizikája: Vető Miklós életműve. *Magyar Filozófiai Szemle* (megjelenés előtt); (Francesca Murphy és Kenneth Oakes társszerzőkkel): *Illuminating Faith: An Invitation*. New York, Bloomsbury, 2015.

SZÁZAD V·É·G

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PÓCZA KÁLMÁN • ZUH DEODÁTH

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csire András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Spéder Zsolt • Kerékgyártó Béla • Körösényi András • Kövér György • Sági Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösényi András • Liptay Gabriella • Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor • Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Szerkesztőbizottság:

**LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSŐ • EGEDY GERGELY
FEHÉR M. ISTVÁN • FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC
KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSÉNYI ANDRÁS • KÖVECSES ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON**

Olvasószerkesztő: *Lehotka Gábor*
Szerkesztőségi titkár: *Tóth Krisztián*

© Századvég Kiadó

A szerkesztőség címe:

Századvég *Politikai Iskola Alapítvány*, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8–10.
Telefon: (1)-479-5298 • fax: (1)-479-5290 • e-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: *Élőfej Bt.*
Műszaki szerkesztő: *Varga Júlia*
Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Honlapunk: www.szazadveg.hu | Keressen minket a Facebookon is!

SZÁZAD V. É. G.

—• ÚJ FOLYAM 74. SZÁM 2014. 4. •—

—• HOLOKAUSZT •—

Vári György: „Hogy tűz ne hulljon Szodomára”
• 5

Fejérdy András: Szavak és/vagy tettek? A magyar katolikus püspökök magatartása a vész-korszak idején • 15

Novák Attila: Identitásváltások. Mozaikok a magyar zsidóság szellemi változásairól a második világháború éveitől • 29

Laczó Ferenc: Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidók beszámolóit a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945–1946-ból • 57

Olosz Levente: Felelősségre vonás a vész-korszak bűneiért Észak-Erdélyben • 85

Köves Slomó: A holokauszt emlékezete és az identitás • 105

Mezei Balázs: Hit Auschwitz után. Gondolatok a hitről, tekintettel egy korszakos tragédiára
• 119

A vasvári zsinagóga és holokauszt-emlékmű 1952-ben © Fortepan

Vári György

„Hogy tűz ne hulljon Szodomára”^{*}

Székely Magda Édene

a

mindenektől elhagyott
csontok fölött magam vezeklek,
mert szólottak a koponyák,
s én rendeltettem őrizetnek.

Ezékielhez szólt az Úr,
és válaszolt a bizalomra,
és húst növelt a csontokon,
s feltámadott a hekatomba.

Én kérdezek, de nincsen Úr,
hogy énhelyettem válaszoljon,
s nem lakik bennem hatalom,
mely élő húst növel a csonton.

Kinek mindenre joga van,
az mihez kezdhet e jogával,
S kinek bocsássa meg a bűnt,
amelyet senki el nem vállal?

Gyökértelen is felszökik
a bizalom törékeny szára.
Az igazakat számolom,
hogy tűz ne hulljon Szodomára.¹

^{*} Elhangzott a Megismerni és felismerni. Embermentő magyarok üzenete a XXI. századnak című, a Tom Lantos Intézet és a Külügyi és Külgazdasági Intézet által szervezett konferencián, 2014. október 30-án, Budapesten.

¹ Székely Magda: „Hogy tűz ne hulljon”. In: uő 1962: *Kötéltábla*. Budapest, Magvető. 15.

Az előadásnak, amely az 1944-es magyarországi embermentéssel foglalkozik, fel kell tennie a kérdést, hogy mi a szerepe az „embermentés” emlékezetének a magyar holokauszt közösségi emlékezetében, továbbá, hogy mi a szerepe mindebben – a közösségi emlékezet formálásában – a szépirodalomnak.

Az embermentőkre éppenséggel úgy szokás gondolni, mint akiket kivételes elszántságuk, bátorságuk kiemelt a közösségből, kivétellé tett. Mint akik olyat tettek, ami ellentmond a józan mérlegelésnek, az egészséges életösztönnek, olyasmit, ami nem lehet általános erkölcsi elvárás, túl van a mindannyiunkra vonatkoztatható morális előírásokon.

Jól tudjuk, a tételes jog ekkoriban ellentmondott az állampolgári jog-egyenlőség eszméjének éppen úgy, mint az Isten képére teremtett emberi lények eredendő egyenlőségének: előírta emberi lények és állampolgárok csoportjainak stigmatizálását, szabadságuktól való megfosztásukat és deportálásukat, végső soron meggyilkolásukat.

A kivételes állapotban a felfüggesztett Törvényt követni kivételes viselkedés. Ha azonban kivételességük kiemeli az embermentőket a közösségből, akkor minden tettük merőben egyedi és személyes kell maradjon, a közösségnek, saját vonatkozásában legalábbis, alig van mire emlékeznie, ha rájuk emlékezik. Csak akkor más a helyzet, ha a kivételes cselekedet szervesen nőtt ki a közösség szándékaiból, úgy nőtt a közösség fölé, hogy mintegy meghosszabbította saját szándékait. Közösségként követni nem tudták a tettet, de őket reprezentálta a gesztus. Hogy az egyik legismertebb és legkézenfekvőbb példánál maradjunk: Dugovics Titusz önfeláldozásának mitológemája ilyen eseményként él a nemzeti emlékezetben.

Az a kérdésfeltevés, hogy a '44-es embermentés eseményei hogyan mutatkoznak meg versekben, drámákban, elbeszélésekben, nem zárja ki azt az előfeltevést sem, hogy a szépirodalom azzal lehet segítségére a közösségi emlékezetnek, ha e kivételes figurák kivételes történetét, amelynek elbeszélését maga a történelem már eleve rendelkezésünkre bocsátotta, példaszerűen, emlékezetesen újrameséli. Ez aligha kínálna voltaképpeni esztétikai tapasztalatot számunkra, amennyiben annak, ahogy Hans Georg Gadamer gondolta, elkerülhetetlenül része valamiféle negativitás is, vagyis nem lehet tisztán önigazoló jellegű. Az ilyen, a voltaképpeni, vagyis elbizonytalanító tapasztalás lehetőségét ki nem provokáló műalkotást szokás giccsnek nevezni, az embermentés mint a közösségi önigazolás eszköze pedig szükségképpen holokausztgiccsset eredményezne.

Vannak azonban más lehetőségek is: elsősorban talán az, ha a kivételesség esélyét nem valamiféle állandó, magától értetődő, egy-egy személy mindig megbízhatóan rendelkezésre álló jellemvonásaként fogjuk fel; ha azt a kérdést tesszük fel, hogy milyen a viszony a kivételes és a

hétköznapi között; ha egy figurát a jellemvonások, tapasztalatok, szándékok, szorongások és véletlenek percről percre változó, formálódó, mindig épp aktuális találkozási pontjaként alkotunk meg.

A Tanító úr figurája például Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című regényéből a szó leghagyományosabb értelmében nem „embermentő”: nem bújthatat, nem védhet, nem tüntethet el senkit, nem gyárthat hamis papírokat, mivel maga is a deportált „áldozatok” közül való. Csak annyit tehet, hogy megkeresi az ételadagiával az elbeszélőt, akinek ez az adag „jár”, úgymond, annak ellenére is, hogy tette a lágerésszerűség minden elgondolható fogalmával homlokegyenest ellentétes. Az elbeszélő praktikus vonatkozásban úgy értékeli, hogy a fejadag nélkül aligha marad életben, de nem csak ez teszi azt, ami történt, embermentéssé. Hanem a dolog végtelen hétköznapisága, magától értetődősége, mintegy rutinja, legalábbis a Tanító úr perspektívájából. A Tanító úr arcán némi sértettség látszik, amikor szembesül az elbeszélő meglepettségével. Hiszen hogyan is tehetett volna másként: a fejadag nem az övé volt. A magántulajdon és egy idegen élet szentségének ebben a közegben különösen képtelen tisztelete, amely mintha mit sem tudna arról, hogy ez a döntés önfeláldozás, még hozzá a legsúlyosabb önfeláldozás, egyszerre komikus és – rutinszerűségében – kivételes. A hétköznapi szabálytisztelet, az, hogy a Törvény megtagadását a Tanító úr egyszerűen nem vette észre, legalábbis nem engedi saját viselkedésében érvényesülni – épp ez válik a kivételes állapotban maga is kivételessé. A Tanító úr egyetlen regénypillanatra tűnik fel, olyasvalakiként, aki az elbeszélő és így az olvasó számára is teljesen ismeretlen, a név, amelyen ismerik, maga is enigma: senki nem tudja, miért szólítják az illetőt Tanító úrnak. Gesztusa és személye kivétel, idegen elem a történetben éppen úgy, mint elbeszélésében.

Hasonlóképpen alakul át pusztá kötelességtudat, a puritán ridegség, a rugalmatlanság és az empátiahiány, a merev szabálytisztelet embermentő kivétellé a Matula Leánynevelő Intézet igazgatójának, Torma Gedeonnak a szavaiban, amikor nem adja át az alighanem Kiss János altábornagy történeti figurájától ihletett ellenálló lányát, Vitay Georginát Kuncz Ferinek. Őt Kuncz Feri nem utasíthatja, mondja, mert neki nem előljárója, előljáróján kívül pedig csak egyetlen tekintélyt ismer el, amelynek aláveti magát: a megváltó Krisztust. A református hagyomány komikusként és pusztítóként bemutatott merevsége itt úgy változik át, hogy azonos marad önmagával: az igazgató, akárcsak a hit őt megelőző, nagy magyar tanúi, a gályarab protestáns prédikátorok, a hit kösziklájára építették házukat. A kellemetlen, érzéketlen, magányos öregember, aki pokollá tette a lányok életét a házirenddel, a törvényt megalapozó kivétel létéről tesz tanúbizonyságot azzal, hogy éppen úgy viselkedik, mint mindig.

Nem gesztusokból teremt figurát, sokkal aprólékosabban dolgozik a személyes és történelmi emlékezet szárait egymáson folyamatosan átbújtató Sándor Iván önéletrajzi ihletésű regénye, a *Követés*, amelynek elbeszélője feltárni próbálja a nyomokat, amelyeket 1944-es, kisgyermek önmaga hagyott, beleírni Budapest történetébe, szöveggé téve eltörölni őket és így megőrizni. Így próbál a történelmi fikció segítségével arcot adni Carl Lutznak, az embermentő svájci diplomatának is a regény, aki-nek Sándor jórészt maga is köszönheti az életét. Ugyanakkor világossá válik a szövegből, hogy a nyomokból összeálló történetek nem lezárhatóak, hogy amit rekonstruálunk, nem a múlt, hanem csak a képe, és az értelmezés munkáját, a „követést” nem fogjuk tudni soha abbahagyni. Feltűnő azonban, hogy Sándor Iván történelmi fikciója is úgy kísérel meg megrajzolni Lutz alakját, mint aki végső soron szintén fegyelmezett és kötelességtudó hivatalnokként válik hőssé, belső és külső szabálykövetés révén lesz kivételé.

A kivételes és a mindennapian infernális érintkezésének feszültsége a legélesebben talán Székely Magda visszaemlékezéseiben, az *Éden* című önéletrajzi interjúkötetben mutatkozik meg. A Mezei András kérdéseire felelő költő egészen sajátosnak tűnő holokauszt- és embermentés-tapasztalatról számol be:

„Engem nem a megélt borzalom viselt meg. A tehetetlen megaláztatás és a félelem rongálja meg legjobban az idegeket. Az enyémet legalábbis ez rongálta meg. Lehet, hogy mint minden, ami velem történt, ez sem tipikus. Hol láttam én kegyetlenséget meg borzasztóságot? Hol éltem át a megaláztatást, az elnyomást? Azoknál az apácáknál, akik amúgy, mellesleg, megmentették az életemet. Ők voltak a szörnyűek, nekem, akik az életüket kockáztatták értem. De hát ők testesítették meg a gyerektudatban az idegenséget, ridegséget, értetlenséget. Bocsássanak meg nekem érte.”

Az apácák eleve „két világ polgárai”: a törvényszerű és a kivételes metszéspontjában élnek. Elkötelezték magukat egy e világ törvényeit meghaladó és megváltó ígélet mellett, annak mindennapos tanúságtévői a világban: nekik, ha tetszik, mintegy hétköznapi rutinjuk tehát a kivételesség jegyében cselekedni. Így is tesznek, a kivételesség unott, gyakran érzéketlen rutinja dolgozik bennük. Mechanikusan, bármilyen részvét és együttérzés kimutatása nélkül „kezelik” azt a nyolcéves, rossz kisgyereket, a kis Székely Magdit, akit a Svéd Vöröskereszt „közvetített ki” hozzájuk. Aki rájuk akaszkodik, panaszkodik, nem hagyja őket tenni a dolgukat, mert egyfolytában a nyilasok által a szemelátára elhurcolt édesanyjáról és folyamatos életveszélyben lévő apukájá-

ról, rokonairól akarna mesélni nekik, akik egyébként azt is éreztetik vele, hogy nemcsak mint rossz gyerekről, de mint zsidóról is megvan a véleményük róla. És közben valóban, minden kétséget kizáróan megmentik az életét, és ezért kockáztatják a sajátjukat (a zárdát az ostrom alatt bombatalálat éri, az apácák a rájuk bízott gyerekekkel együtt egyre kiszolgáltatottabban sodródnak a városban az utolsó napokban). Mindez elsősorban nem rosszindulat lehet, hanem reflektálatlan rutin: nem a gyerek személye ellen irányult, hiszen Székely minden személyesség nélkül „a zárda iszonyú légköré”-ről beszél.

„Pisizag mindenütt. Pizkosgyerek-szag. Homály. Mindig csak 25-ös égők égtek. Mintha minden fal zöld olajfestékkel lett volna befestve... Rideg tantermek, egyetlen nagy hálóteremben alszik mindenki. Két gyerek egy ágyban... Szörnyű éjszakákra emlékszem, amikor nem lehetett sírni se, mert felébrednek... bár én egy szörnyű gyerekkorra emlékszem vissza, onnét, a zárdából visszatekintve mégiscsak egy elkényeztetett kis egyke voltam.” Unokahúga, Kati, akivel együtt bujkált, „kék szemű, pici lány volt, mit sem értett az egészszől, tehát őt mindenki szerette, mert nem sírt. Én csúnya kislány voltam, aki folyton bőg. Hisztérikus. Egyetlen eleven idegroham. Minden felnőtthöz odasündörögtem, és csak mondtam, hogy tessék elképzelni, velem mi történt, és mondtam, mondtam, mondtam mindenkinek. És az anyukámat is elvitték – mondtam és kinevettek és szidtak és azt mondták, hogy én nem vagyok igazi úrigyerek, mert így viselkedem.”

A beszélő világosan a Másik szemével tekint saját magára, mintegy interiorizálja a külvilág szemrehányásait: csúnya, hisztérikus, ideggyenge, erőszakos. „Nekem is sok csúnyát mondtak, hiszen én ott egy kellemetlen kis bújtatott voltam, ha az ő szemükkel nézed. És nem az enyémmel” – olvassuk nem sokkal később. Ha akarjuk, akkor még bizonyos zsidósággal kapcsolatos sztereotípiákat is észrevehetünk a szövegben. A hisztéria mindenképp utalhat erre, és a lányok közti, belső szembeállításban is megbújhat: Kati ártatlan és kék szemű, Magdi csúnya és hisztérikus, akaratos, tehát az apácák szemében valahogy „zsidóbb”. Az ok nélküli bűnösség, a döntésektől és tettektől független, „zsidó” bűnösség képzetének fenntartását tekintve is folytonos az, amit eddig az arctalan külvilág tekintete közvetített azzal, amit a zárda közvetít. Nemcsak azt hányják a megmentettek szemére, hogy viselkednek, hanem azt is, hogy szüleik nem küldtek velük ruhát, hogy még ezt is nekik kell biztosítani. Mintha egyfelől ők tehetnének szüleik esetleges mulasztásairól, de legalábbis valahogyan jellemző lenne rájuk, másfelől mintha nem

épp azért volnának itt a lányok, mert a szüleiknek nem áll módjukban gondoskodni róluk. Ezekben a szövegrészekben tehát a Másik tekintete, amely zsidóvá tesz, azonos a megmentő, az embermentő tekintetével.

Ezzel kapcsolatban tűnhet fel, hogy az embermentőknek mint csoportnak, az apácáknak a „tekintete” általában nagyon is erősen, érezhető súllyal van jelen az elbeszélésben és az emlékezésben, az önéletrajzi alak megformálásában, arcuk azonban egyáltalán nincsen, egyetlen személy sem válik ki csoportjukból, pontosabban egyetlenegy elrajzolt és riasztó arc „személyesíti meg” csoportjukat. A megmentő arca „vörös, szeplős, széles és hát egy picit idegbetegén dült arc”. Az idegesség és a félelem – érthetően – közös a megmentő és a megmentett tekintetében annak ellenére is, hogy – mint rendesen – a megmentett alárendelt, kiszolgáltatott megmentőjének, ugyanakkor mindketten kiszolgáltatottak náluk nagyobb erőknél, amelyek elől végeredményben közösen bujkálnak. Dült, ideges tükörtekintetek. Fel is merül egy pillanatra, hogy talán a „vörös” apáca is zsidó származású lehetett. Az egyik lány, „aki feltehetően – ezt utóbb gondolom – ugyanúgy bujkálhatott, mint mi, azt mondta erről a vörös apácáról, hogy mit hordja úgy fenn az orrát, ő is épp úgy került ide, mint mi”. Ő, az egyetlen „látható” arcú apáca lesz az is ugyanakkor, aki (talán azért, hogy kompenzáljon, talán más okból) „faji” retorikával tünteti el a rábízottak arcát, egyediségét, míg másfelől eszközzé teszi őket. „Ő volt az, aki azt mondta nekünk, hogy utálja még a fajtánkat is, és ha nem a lelke üdvösségéről volna szó, akkor ugyan nem csinálná az egészet.”

Az ostrom után a már orosz fennhatóságú Ürömön egy sváb családnál tölt pár hetet Magdi és Kati: azt tanácsolják nekik az apácák, hogy ne mondják meg, hogy zsidók, mert befogadják vad antiszemiták. Nem tudjuk meg, igaz-e ez, vagy csak a svábokkal kapcsolatos sztereotip feltételezés, hiszen valóban nem derül ki ottlétük alatt a kislányokról, hogy zsidók. Annyit tudunk csak az ürömi családról, hogy önzetlenül szeretik a két „árva lányt”, akikről semmit sem tudnak. Nem „igazi” embermentők, mert a gyerekek zsidóságuk miatt már nincsenek életveszélyben, és így azok sem, akik segítenek nekik. Nem igazi embermentők, mert nem tudni, segítenének-e, ha tudnák, „kiken” segítenek. Viszont az ő gyengédségük jelenti – kis túlzással még a holokauszt előtti, rémes családi atmoszférát is beleértve – a gyengédség szinte egyetlen hozzáférhető tapasztalatát Magdi számára. Azét a gyengédségét, amelyet véglegesen elveszt majd, mivel édesanyja soha nem érkezik haza.

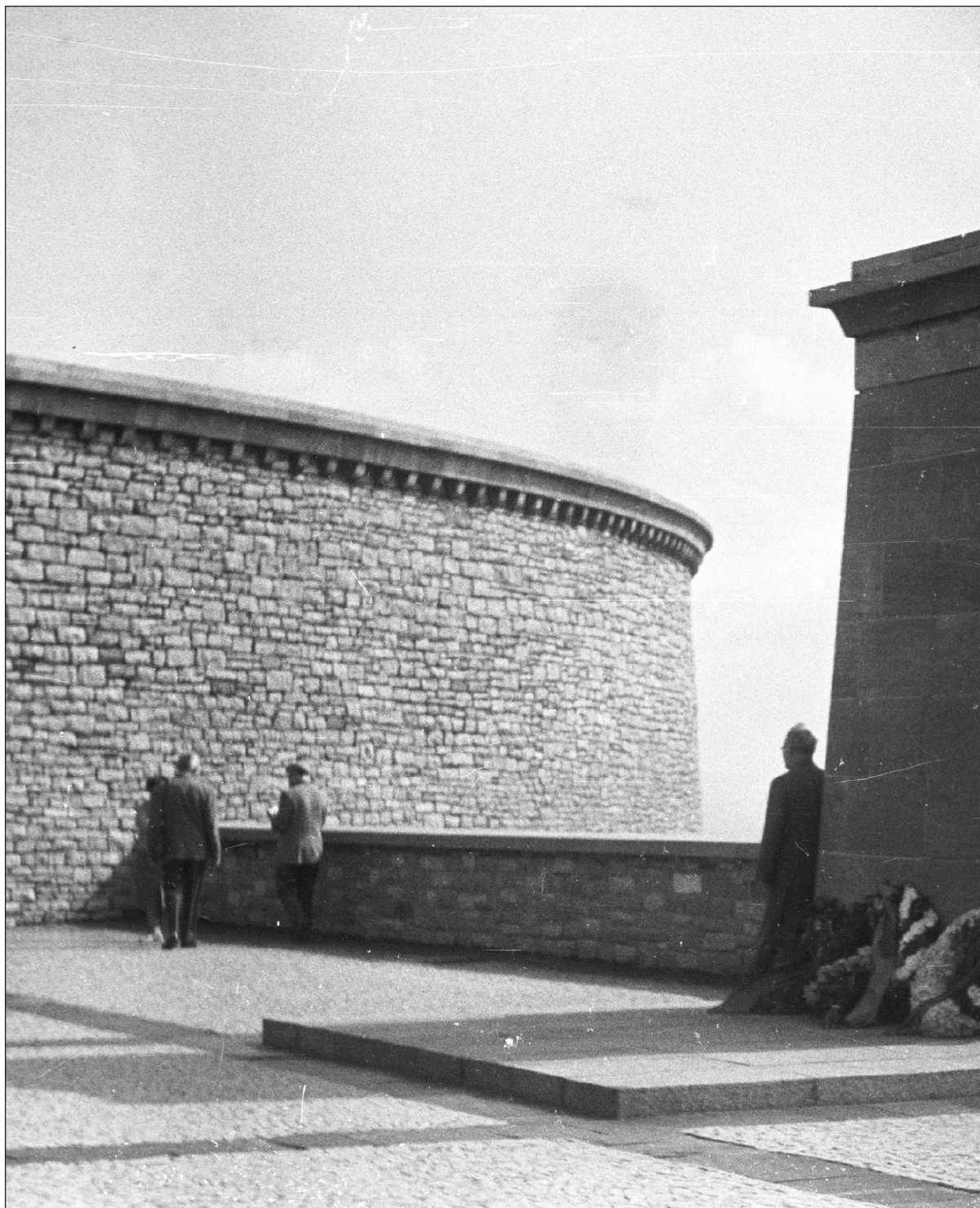
A sváb család tagjainak sincs arca, egyetlen nyomuk az elbeszélői emlékezetben a tiszta, valószínűtlen érzéki öröme: „Az evésre emlékszem. A tejre emlékszem, a szilvaízes kenyérré emlékszem, a babára emlékszem.” Kik hát az embermentők?

„Nem tudom, mi lett velük. Kitelepítették-e őket, vagy ott vannak. Nem tudom. Biztosan kitelepítették őket” – zárul, tűnik el újra a teljes ismeretlenségben a történetük, és úgy tűnik el a horizontról, hogy visszaszűllyed a faji megkülönböztetés végtelen történetébe.

Akárhogy is: az embermentők, e tanúság arctalan és gyakran durva embermentői is: kivételek voltak, mint a Tanító úr, mert a Törvény felüggesztésének idején cselekedeteikkel, egész, kockára tett életükkel tettek bizonyosságot a Törvény érvényessége mellett. Még akkor is, ha közben másfelől – hogy még bonyolultabb legyen a helyzet – reprodukálták is annak a szerkezetét saját belső világukban, ami ellen a külvilágban fellázadtak. Akárhogy is: kivételek voltak.

És ez talán segít válaszolni a kiinduló kérdésre is, hogy mit jelent egy közösség számára, mennyiben igazolja, hogy akadtak tagjai között, akik nem a közösségre jellemzően viselkedtek. Ábrahám azért keresett akár csak alig egynéhány olyan szodomait is, akiktől idegen volt Szodoma gonoszsága, mert aggódott a gonosz Szodomáért és övni akarta. Mert úgy tudta, hogy a törvényt tanúsító kivétel alapozhatja meg egyedül a törvényt: „Gyökértelen is felszökik / a bizalom törékeny szára. / Az igazakat számolom, / hogy tűz ne hulljon Szodomára” – áll a mottóul választott Székely Magda-vers zárlatában. A bizalom lényegéhez tartozik, hogy nincs biztos alapja. Amikor Ábrahám hitet tesz egy közösség mellett Isten előtt, ő sem hivatkozhat másra, mint azok tanúságára, akik, bár mások voltak, mint a szodomaiak, mégis Szodoma polgárai voltak, eltéphetetlenül kötődtek hozzá. Hogy voltak ilyenek, elég kell legyen a kegyelemhez. Mindannyian Szodomáért szorongunk, a közösségért, amelyben a kivételek is éltek, a dolgozók, a költők és a csecsszopók, akikben megnő az értelem. Szodomáért, ahol mi is élünk, mindannyian. De mit jelenthet a versben a lírai én mintegy önmagának adott feladata „a mindenektől elhagyott” csontok feletti „őrizet”, ha tudjuk, nem lakik bennünk hatalom, mely élő húst növel a csonton? (A felütés világos utalás a Székelyt erőteljesen ihlető Pilinszky János Apokrifjének indítására: „mert elhagyatnak akkor mindenek”). Miben áll akkor az emlékezetnek a jövőre irányuló feladata? Az idézett vers, a Hogy tűz ne hulljon angol fordításának pontos, értő címe A szodomaiak megmentése (*Saving the sodomites*), és ennyiben valóban az idézett Radnóti-vers, a Nem tudhatom továbbírása ez a költemény. Nekünk, a megmenekültek és elbújtatottak leszármazóinak a közösségért viselt felelősségünkhöz tartozik a „csontok őrizete” mellett újra- és újraszámolni, számon tartani az igazakat, akiknek a tanúságára a Törvény fundamentum nélküli világa épül. Kötelességünk vigyázni, „hogy tűz ne hulljon Szodomára”.

A magyar áldozatok emlékműve Buchenwaldban 1961-ben
© Fortepan/Mészáros Zoltán

1942. A Dohány utcai zsinagóga árkádsora © Fortepan

Fejérdy András

Szavak és/vagy tettek?

*A magyar katolikus püspökök magatartása
a vészorszak idején*

az (egyház)történeti szakirodalom gyakran monolitikus egységként tekint a katolikus egyházra, és nem szentel kellő figyelmet annak, hogy az egyházon belül bizonyos kérdésekben nemegyszer határozottan eltérő álláspontokkal találkozunk. A leegyszerűsítő szemlélet egyik oka kétségtávol abban rejlik, hogy az egyházi szereplők alapelveket érintő megnyilatkozásai legfeljebb hangsúlyaikban térhetnek el egymástól, hiszen szükségszerűen az egyház hivatalos tanítását közvetítik. Mindez nem akadályozza azonban annak, hogy az egyházi hierarchián belül ne találkozhatnánk eltérő álláspontokkal azt illetően, hogy egy adott történelmi helyzetben miként célszerű és lehetséges a tanítást tettekre váltani.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy röviden bemutassuk: miként próbálták a magyar katolikus püspöki kar tagjai a második világháború sötét időszakában az erkölcsi és tanbeli elveket a hétköznapi gyakorlatban megvalósítani. A történelmi kontextus főbb elemeinek vázolását követően egy-egy példán keresztül három alapvető magatartást mutatunk be. Mindenekelőtt azt a hozzáállást, amely *ad maiora mala vitanda* késznek mutatkozott a tárgyalásokra és kompromisszumokra, majd azt a felfogást, amely a nyilvános fellépést és az ünnepélyes elítélést tekintette az egyház prófétai kötelességének, végül pedig a püspököknek az üldözöttek mentésében való tevékeny részvételével kapcsolatban teszünk néhány észrevételt.

1. A vizsgált magatartásformák 1944 októberéig a Horthy-rendszer társadalmi-politikai kontextusába illeszkedtek. Ebben az időszakban a Szent István-i gondolat alapján a katolicizmusnak a nemzeti történelemben betöltött helyét újradefiniáló, a liberális-jozefinista korszak után látványos reneszánszát élő katolikus egyház és a feudális aspek-

tusokkal bíró, autoriter, magát „kereszténynek” tituláló rendszer érdekei több ponton érintkeztek. Az első világháborút követő bizonytalan, forradalmi időszak után a társadalmi rend fenntartásának és egy baloldali hatalomátvétel megakadályozásának igényén túl különösképpen a történelmi Magyarország területi integritásának helyreállítását célzó revíziós célokban fedezhető fel ilyen érdekközösség. A katolikus egyház mindazonáltal nem azonosult maradéktalanul a protestáns dominanciájú rendszerrel, és mindvégig fontosnak tartotta sajátos érdekeinek védelmét és önállóságának megőrzését.

2. Az első világháború után a katolikus közgondolkodásban kulcs szerepet játszott egyfajta „egyházi antiszemitizmus”. Ez a zsidóellenesség ugyanakkor nem faji vagy vallási alapú volt, hanem a századforduló liberális szellemi világmérete és társadalmi-politikai gyakorlatára reagáló, a kérdést mindenekelőtt a szellemi-etikai asszimiláció és konverzió szemszögéből vizsgáló, szociális–etikai antiszemitizmus. Ahogyan Prohászka Ottokár, a korszak magyar katolikus eszmevilágának egyik fő teoretikusa fogalmazott:

„Mi az antiszemitizmust nem faji, nem vallási, hanem szociális, üzleti reakciónak fogjuk föl. Az antiszemitizmus a keresztény erkölcstan és a keresztény társadalmi rend reakciója, s mint ilyen a legjogosultabb mozgalom, minek bizonyítására vállalkozunk! [...] az antiszemitizmus csak akkor jogosult, ha a zsidó birtokszerzést, tehát a zsidó morálist üldözi. S ezen tekintetben természetesen az igazi antiszemitizmus nem a zsidó faj, hanem azon erkölcstelen fajzat ellen irányul, mely, származzék bár zsidó vagy keresztény vérből, hódol a zsidó fosztogatási pénzszerzésnek.” (Prohászka 1929, 12.)

Ez a fajta egyházi antiszemitizmus ugyanakkor – jóllehet alapvetően különbözött a náciizmus faji alapú antiszemitizmusától – hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom a későbbiekben túlnyomórészt passzív szemlélője maradt a zsidókat ért üldözésnek. Az átlagemberben ugyanis nem feltétlenül tudatosult az egyik és másik fajta antiszemitizmus között fennálló döntő elvi különbség.

3. A náci és az „egyházi” antiszemitizmus közötti különbségtételt tovább nehezítette, hogy a magyar szélsőjobb prominensei, köztük maguk a nyilaskeresztes párt vezetői, kereszténynek, katolikusnak vallották magukat – Szálasi Ferenc például rendszeresen járt lelkigyakorlatokra a jezsuita Manrézába (Karsai 2012, 19) –, és németországi elvtársaiktól eltérően nem támadták közvetlenül a katolikus egyházat. Így pedig, jóllehet mind magyar fordításban, mind pedig kompendium formájában (Közi-Horváth 1937) széles körben terjesztette az Actio

Catholica hálózata XI. Pius *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikáját, amelyben a pápa egyértelműen elítélte az „újpogány” nemzetiszocialista ideológiát, sokak számára tűnt úgy, hogy az elítélés nem vonatkozik a nyilaskeresztes mozgalomra.

4. Mindez nem jelenti azt, hogy az elkötelezett katolikusok ne értették volna meg és ne váltották volna tettekre az egyház tanítását: szépen példázza ezt az a tanúságtétel, amely Dávid Katalin közelmúltban megjelent visszaemlékezéseiben olvasható arról, hogy az Izay Géza jezsuita páter körül szerveződő fiatalok miként vettek részt kezdettől fogva a nácizmus elleni „szellemi honvédelemben”, majd a holokauszt idején az üldözött zsidóság mentésében (Dávid 2014).

Az egész korszakban jól tetten érhető a magyar katolikus püspöki karon belül az a magatartásforma, amely *ad maiora mala vitanda* az állami hatóságokkal folytatott közvetlen, bizalmas tárgyalások útján keresett – kompromisszumos – megoldásokat. Ez a felfogás látható az 1938. és 1940. évi úgynevezett zsidótörvények esetében is, amelyeket a püspökök mint felsőházi tagok hosszas viták után végül megszavaztak. Fenntartásaik ellenére azért tettek ugyanis így, mert a törvények elfogadásától azt remélték, segítségükkel kifogható a szél a mindinkább erősödő magyarországi szélsőjobb vitorlájából, és így egy esetleges nagyobb rosszat sikerül megelőzni. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az immár egyértelműen faji alapokra helyezett harmadik zsidótörvényt a püspökök határozottan elutasították, és így – más keresztény felekezetek képviselőivel egyetemben – éppen a zsidókérdés ügyében vállaltak először nyílt konfliktust a „keresztény” kormányzattal szemben.

A „kisebb rosszal” való érvelés még határozottabban jelentkezett Magyarország 1944. március 19-ei német megszállását követően. A zsidóellenes rendeletek és a deportálások megindítása láttán az óvatos álláspont legjelentősebb képviselője, Serédi Jusztinián bíboros ismételten és határozott hangon tiltakozott a kormányzatnál az embertelen és (leginkább a konvertiták révén) a katolikus egyházat is sértő rendelkezések ellen. 1944. április 23-án Sztójay Döme miniszterelnöknek a püspöki kar nevében átnyújtott levelében többek között határozottan felemelte szavát „az egyéni büntett bírói megállapítása és jogerős ítélet nélkül is jogfosztó, magyar polgártársainkat és katolikus híveimet és hittestvéreinket pedig ok nélkül megalázó rendelkezések” ellen, amelyek „minden más állam, sőt a német birodalom hasonló tárgyú rendelkezéseinél is tovább mennek”.¹ Kerülendőnek tartotta azonban a

¹ Az 1944. május 17-én a püspöki kar tagjainak küldött körlevélben idézett, 1944. április 23-án kelt dokumentumot közli: Gergely 1984, 601.

nyilvános fellépést az üldöztetéssel szemben, mert attól tartott, hogy az elítélő nyilatkozatok megfogalmazásával csak tovább rontaná az üldözöttek és a katolikus egyház helyzetét. Álláspontját és magatartásának mozgatórugóit 1944. május 17-én püspöktársaihoz intézett bizalmas körlevelében a következőképpen összegezte:

„Ha sok és küzdelmes tárgyalásunkról a nagy nyilvánosság előtt nem beszéltünk és ha a sérelmes rendeletekkel nyilvánosan szembe nem helyezkedtünk: ez az ügy érdekében, valamint azért is történt, hogy a m. kir. kormány helyzetét ne nehezítsük, és hogy hivatalos tárgyalásainkkal párhuzamosan senkinek ürügyet ne szolgáltatassunk a rendeletektől még nem érintett katolikus testvéreink, egyházunk és katolikus intézményeink jogainak támadására és megnyirbálására, vagy az eddigi eredmények visszavonására. Mi tehát sem el nem hagytuk, sem el nem árultuk az igazságosságot, vagy katolikus hittestvéreinket; de az adott viszonyok között többet nem tehetünk.”²

A Serédi által is képviselt óvatos állásponttal szemben a püspöki kar egy része azonban nem tartotta elegendőnek a csekély eredményt hozó bizalmas tárgyalásokat, hanem közös, nyílt fellépést szorgalmazott, nem utolsósorban azért, mert szükségesnek tartotta, hogy az egyház világos útmutatást adjon a híveknek. Nem csupán Angelo Rotta apostoli nuncius tette szövé egy táviratában, hogy a hívek – többnyire nem tudva a zárt ajtók mögött folyó tárgyalásokról – megbotránkozva szemlélik a püspökök passzivitását, hanem a püspökök maguk is érzékelték a feljük irányuló várakozást.³ Bubnics Mihály rozsnyói püspök például, amikor tapasztalta, hogy „a papok nehezményezik, hogy a püspöki kar nem védi kellőleg a keresztény zsidókat”, a papi rekollekciókon felolvastatta azt a körlevelet, amelyet Serédi május 17-én küldött a püspöki kar tagjainak, hogy megismerjék a püspöki karnak az üldözöttek érdekében tett erőfeszítéseit.⁴ Shvoy Lajos székesfehérvári püspök ugyancsak érzékelt, hogy a hívek „egyre türelmetlenebbül várják” a püspökök útmutatását, ezért szükségesnek látta, hogy már a hivatalos publiká-

² Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. május 17-i körlevele a püspöki kar tagjaihoz (Gergely 1984, 605).

³ „*Molti cattolici e sacerdoti sono scandalizzati condotta remissiva episcopato, dettata da eccessiva prudenza.*” *Le nonce à Budapest Rotta au cardinal Maglione*, Budapest, 24 juin 1944, 21 h (közli: ADSS 1980, 328. [242 sz.]).

⁴ Bubnics Mihály rozsnyói püspök 1944. június 19-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz (Gergely 1984, 606).

lást megelőzően megismertesse az egyházmegye papságával és világi munkatársaival az előkészületben lévő közös pásztorlevél tervezetét, amelyet mindannyian „nagy hálával és lelki megnyugvással fogadtak”.⁵

A püspöki karon belül a követendő magatartás illetően körvonalázódó álláspontok különösen plasztikusan jelentkeztek a közös pásztorlevél szövegezésekor. A két szélső nézetet Apor Vilmos győri püspök és Czapik Gyula egri érsek képviselték. Apor Vilmos, aki már 1943 őszén javasolta, hogy a püspöki kar lépjen fel a nyilvánosság előtt a szélsőséges mozgalmakkal szemben (Gergely 1987, 23), majd a német megszállást követően ismételten szorgalmazta egy közös pásztorlevél kiadását, örömmel és nagy megelégedéssel üdvözölte, hogy Serédi végül elszánta magát a dokumentum megírására, és a „legteljesebben azonosította magát” a tervezet tartalmával.⁶ Czapik érsek azonban túl kemény hangvételűnek ítélte az esztergomi körlevéltervezetet, melynek helyettesítésére egy alternatív deklaráció- és pásztorlevél-tervezetet készített. Az általa javasolt alapszövegek elvetése esetén pedig lényegi változtatásokat látott szükségesnek a szövegben. Ezek a módosítások – amelyek szinte kivétel nélkül bekerültek a végső szövegváltozatba – azon túl, hogy néhány valóban hasznos pontosítást tartalmaztak, mindenekelőtt a körlevél hangvételének tompítását célozták. Így került például a végső, 1944. június 29-ére datált szövegváltozatba az a vitatható bekezdés, amely a súlyos körülmények között is az egyházi antiszemitizmus szellemében hangsúlyozta, hogy a zsidók egy csoportja vétkezett a magyar kereszténység ellen:

„Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy a zsidókérdést törvényes és igazságos módon rendezni kell. Tehát azt, hogy az ország gazdasági rendszerében a szükséges intézkedések megtörténjenek és a jogosan kifogásolható tünetek orvoslást nyerjenek, nemcsak nem kifogásoljuk, hanem kívánatosnak tartjuk.”⁷

⁵ Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1944. június 24-i levele Drahos János kanonok, esztergomi érseki általános helytartóhoz (Gergely 1984, 608).

⁶ Báró Apor Vilmos győri püspök 1944. június 22-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz (Gergely 1984, 607).

⁷ Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímásnak a magyar püspöki kar nevében 1944. június 29-ről kelt pásztorlevele (Gergely 1984, 612).

Mint ismeretes, a püspöki kar körlevelének felolvasását a kormányzat nyomására végül leállították, mert Serédi – változatlanul a nagyobb rosszat elkerülendő – a kormány által ígért garanciák és engedmények fejében megelégedett azzal a kompromisszumos megoldással, hogy a körlevél helyett a Magyar Rádióban a püspöki kar és a kormány között folyamatban lévő tárgyalásokról rádióközleményt olvasnak be.⁸

A közös nyilvános tiltakozás elmaradt ugyan, de a püspökök egy része ennek ellenére szükségesnek tartotta, hogy egyénileg emelje fel szavát a zsidóüldözés borzalmaival szemben. A leginkább ismert eset talán Márton Áron gyulafehérvári érsek 1944. május 18-án a kolozsvári Szent Mihály-templomban elhangzott beszéde.⁹ A papszentelést celebráló főpásztornak a sajtóban elhallgatott, de a Szociális Testvérek Társasága tagjai által lejegyzett és Magyarország-szerte is terjesztett beszédében a felebaráti szeretetre és a teremtésben megalapozott emberi méltóságra alapozva hangsúlyozta, hogy

„Nem keresztény, hanem pogány szellemben jár el, s – akarva, nem akarva – csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra és önző szövetkezésekre bontották, egymással szembeállították és kibékíthetetlen ellenségeskedésbe hajszolták a népeket...”

És felhívta az újmisések figyelmét arra, hogy „Krisztus papjának elutasíthatatlan kötelessége, hogy az igazság mellett kiálljon, és az emberben, bármilyen hitet valljon és nyelvet beszéljen, a testvérét nézze.” Az általános elvi tanításon túl egyúttal a konkrét történelmi helyzetre reflektálva szólt a zsidók elhurcolásáról:

„Értésültem, hogy híveim, az egyházmegye legkeletibb határától kezdve, mélységes megdöbbenéssel fogadták az ismert személyiségek szabadságának a korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket, és ugyanúgy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkből végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsös felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem fel, mert ez egy széles tömegnek a felfogása, véleménye és ítélete, s egyúttal örvendek annak, hogy az igaz katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erőként él

⁸ Gergely 1984, 586–587. A körlevél sorsáról Serédi beszámolója: Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. július 9-i körlevele a püspöki kar tagjaihoz (i. m., 613–616).

⁹ A szövegváltozatokról és a beszéd elhangzásának körülményeiről: Traşcă-Seres 2013, 43–50.

a népünk lelkében. [...] Megérti, hogy a rendkívüli körülmények rendkívüli intézkedéseket válthatnak ki, keresztény érzése azonban annál ösztönösebben tiltakozik, ha ugyanakkor itthon tapasztalja, hogy emberekben az emberi személy méltóságát megalázzák, és embereket emberi jogaikban, vagy emberi jogaik védelmében korlátoznak véleményük, vagy vallási mivoltuk miatt.”¹⁰

Apor Vilmos győri püspök, úgy is, mint a konvertita zsidókat védelmező Szent Kereszt Egyesület püspök-protectora, sem elégedett meg azzal, hogy beadványokkal bombázza a hatóságokat. Miközben rendre szorgalmazta egy közös pásztorlevél kiadását, a győri gettó felállításához kapcsolódó újabb embertelenségek arra indították, hogy teljes tekintélyével fellépve, a nyilvánosság előtt is elítélje a zsidósággal szemben alkalmazott bánásmódot. 1944. május 28-án, pünkösdvásárnap a székesegyházban elmondott beszédében többek között arra emlékeztette hallgatóságát, hogy

„...aki a kereszténység első és legnagyobb parancsát megtagadja és azt állítja, hogy vannak emberek, csoportok, és fajok, amelyeknek gyűlölete meg van engedve, aki azt hirdeti, hogy szabad embereket kínozni, ha azok négerék vagy zsidók, azt – bármennyire is dicsekszik a kereszténységével – pogánynak kell tekintenünk. [...] Mindenki, aki emberkínzást helyesel, vagy abban részt vesz, súlyos bűnt követ el, és mindaddig nem kaphat feloldozást, amíg ezt a nagy vétket jóvá nem teszi.” (Hetényi Varga 1994, 130.)

Figyelemreméltó, hogy Márton Áronhoz hasonlóan ugyancsak a papszentelési szertartást választotta a zsidókkal szembeni embertelen bánásmód nyilvános elítélésére Hamvas Endre csanádi püspök, amikor 1944. június 25-én a szegedi dómban tartott misén a következőket mondta:

„Most különösen szükség lesz az igazság hirdetésére, mert nagyon elködösödött az emberek értelme és az egyoldalú propaganda hatása alatt nagyon megzavarodott az ő ítéletük. Megengedett, sőt dicséretes dolognak gondolnak olyat, amit Isten súlyos bűn terhe alatt tilt, és kereszténynek vélnek cselekedeteket és érzelmeket, melyek az újpogányság legsajátosabb gyümölcsei és a kereszténységgel sem-

¹⁰ Márton Áron papszentelés alkalmából elmondott beszédének szövege, Kolozsvár, 1944. május 18. (Traşcă-Seres 2013, 48–49).

miképp sem egyeztethetők össze. Mert mi történik mostanában? A kereszténység nevében száz- és százezer embert megfosztanak a tulajdonától, otthonától és deportálnak fajiságuk miatt, melyről nem tehetnek, olyan módon, mely a szenvedések özönét zúdítja rájuk, egészségüket, életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza. Ezen százezrek között ártatlan gyermekek, védtelen nők, tehetetlen aggastyánok, százalomra méltó betegek vannak. Vannak közöttük évek óta, sőt születésük óta keresztények, tehát Krisztusban testvéreink. Házastársakat és családokat választanak el egymástól kíméletlenül, mert egyikük zsidó származású. Ki kell mondanunk hangosan, nehogy az emberek téves lelkiismeretre tegyenek szert: mindez a kereszténységgel semmiképp össze nem egyeztethető.” (Braham 1988, 372.)

A nyilvánosság elé lépésről vallott eltérő felfogásuktól függetlenül a püspökök maguk is bekapcsolódtak abba az egyházi-diplomáciai mentési hálózatba, amelynek létezését a legújabb kutatások mindinkább alátámasztják (Napolitano 2014). Eddig is ismert volt az a szerep, amelyet Magyarországon a semleges országok követségei, valamint az apostoli nunciatúra játszottak a mentési akciókban (Blet 2003), de ezt a tevékenységet korábban jórészt egy-egy személyhez kapcsolódóan (például Raoul Wallenberg, Giorgio Perlasca, Rotta) vizsgálták, és legfeljebb a semleges külképviseletek közötti együttműködés tényét állapították meg. Nyilvánvaló azonban, hogy a diplomaták irányító-koordinációs munkája nem korlátozódott horizontális együttműködésre, hanem lényeges – kétirányú – vertikális dimenziója is volt. A felfelé mutató vertikális kapcsolódást értelemszerűen az illetékes kormányok, illetve az apostoli nunciatúra esetében a pápa jelentették, hiszen a diplomáciai rendszer működésének, valamint a katolikus egyház belső hierarchikus rendjének ismeretében elképzelhetetlen, hogy a kiküldött diplomaták ilyen horderejű döntéseket hozzanak meg a felettesek, végső soron a pápa, illetve az illetékes kormányzatok legfelsőbb tudta és beleegyezése nélkül. A koordinációs-irányító tevékenységnek egyúttal szükségszerűen volt egy másik, a magyar társadalom felé mutató iránya, hiszen a diplomáciai hálózat nem lett volna képes hatékonyan kifejteni embermentő tevékenységét, ha nem számíthatott volna a magyar társadalom egy részének aktív közreműködésére. Ez a társadalmi szegmens pedig nem utolsósorban a különböző felekezetek tagjait foglalta magába, amelynek a katolikus egyház hierarchikus felépítése miatt bizonyos mértékig a püspökök maguk is szükségszerűen részesei voltak.

Egyes speciális esetektől eltekintve mindazonáltal nem könnyű kimutatni a püspökök közvetlen, aktív részvételét a mentési munká-

latokban. Leginkább talán Apor Vilmos győri püspök esetében nyilvánvaló a tevékeny, konkrét részvétel: a konvertita zsidók védelmezésére 1939 tavaszán báró Kornfeld Móricz zsidó származású katolikus nagytőkés által létrehozott Magyar Szent Kereszt Egyesületet 1942-től püspök-protektorként felügyelő főpap *ex officio* is oroszlánrészt vállalt az üldözöttek érdekeinek védelmében, a – nem kizárólag megkeresztelkedettekre korlátozódó – mentési akciók irányításában, de a halálmenetek útvonalára eső Győr város püspökeként is igyekezett mindent megtenni az áldozatok megmentésére.¹¹ A püspöki kar tagjai között ugyanilyen kézzelfogható Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát személyes szerepe, akinek sikerült elérnie, hogy a főapátság a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá kerüljön. Az ezáltal területenkívüliséget élvező épületegyüttes ennél fogva az üldözöttek legkülönbébb csoportjainak, köztük deportálás elől menekülő zsidóknak is fontos menedékhelye lett (Hetényi Varga 1994, 145–149).

Más püspökök esetében az embermentő tevékenységben játszott szerep legtöbbször csak közvetetten igazolható. Az embermentés ugyanis a legális és illegális tevékenység határmezsgyéjén mozgott, ezért ebben a szürkezónában szükségszerűen a szóbeliség élvezett előnyt az írásbeliséggel szemben: a mentés gyakorlati irányítására vonatkozóan az egyházi levéltárakban nem találhatók írott dokumentumok, amelyek a püspökök konkrét intézkedéseit tartalmazzák. A hálózat tudniillik mindenekelőtt személyes, bizalmi kapcsolatokra épült és konspiratív jellegű volt, hogy védje egyik oldalon a mentésben részt vevőket, másik oldalon pedig a menekülőket. Miután a mentési tevékenységre vonatkozó legjellemzőbb forráscsoportot a menekítettek utólagos beszámolóit jelentik, a túlélők pedig jellemzően a mentési hálózat végpontjain szereplő személyekkel álltak csupán közvetlen kapcsolatban, az ilyen visszaemlékezésekben sem találhatók utalások a püspökök esetleges szerepére. Közvetetten mindenekelőtt a plébániákon, illetve az adott egyházmegye szerzetesházaiban folyó szisztematikus embermentés utal arra, hogy e tevékenységet a püspökök tudtával, jóváhagyásával, esetleg biztatására folytatták. Különösen az egyházmegyes papok esetében nehezen feltételezhető ugyanis, hogy az egyéni hősiesség példáin túlmenő szisztematikus mentési akciók az illetékes püspök akarata ellenére, vagy legalábbis hallgatólagos beleegyezése nélkül mehettek volna végbe. Ezenkívül elvétve találhatók olyan információk, amelyek közvetve ugyancsak a püspökök közbenjáró akcióira utalnak. Ilyen

¹¹ A Magyar Szent Kereszt Egyesületről lásd: Gergely 1987, 42–45. Apor tevékenységére: Nagy 2012.

például a magyarországi zsidóüldözés egyik központi alakjának, Endre László belügyi államtitkárnak a minisztertanács 1944. június 21-ei ülésén elhangzott beszámolója, melyben többek között a következőket mondta:

„A zsidóság mentésében, sajnos – ezt őszintén meg kell mondani – első helyen állnak a keresztény hitfelekezet minden rendű és rangú lelkészei. A protezsálás, a kijárás, közbenjárás soha ilyen nagy méretet nem öltött, mint éppen ma. A lelkészek a keresztény felebaráti szeretetre hivatkozva végzik a zsidóság mentési akcióját.” (Hetényi Varga 1994, 120.)

Egy másik – ugyancsak közvetett – lehetőség, amely igazolhatja a püspököknek az embermentés munkájában való részvételét, feltehetően az egyes egyházmegyék gazdasági dokumentációjának vizsgálatából adódhat. A hálózatos, tervszerű mentési akciók végrehajtásához ugyanis nemcsak megfelelő emberi, hanem jelentős anyagi erőforrásokra is szükség volt. A gazdasági jellegű dokumentumok figyelmes elemzésének elvégzése tehát hozzájárulhat ahhoz, hogy az üldözöttek segítségével és mentésében felhasznált pénzeszegek vagy természetbeni adományok útját részben rekonstruálva, a főpásztorok esetleges gyakorlati szerepét is megragadjuk.

A magyar püspökök vészkorszak idején tanúsított magatartását áttekintő elemzésünk nyomán végül néhány általánosabb érvényű összegző megállapítást tehetünk.

1. A katolikus egyház történetében – különösen a felvilágosult egyházellenes rezsimiek, illetve a totális diktatúrák időszakában – a hierarchia ismételten szembesült azzal a kihívással, hogy egy ellenséges és elnyomó rendszerrel szemben megvédje az egyházat és a híveket, együtt az evangéliumi és általános emberi értékeket. Az ilyen határhelyzetek különösképpen is nyilvánvalóvá teszik, hogy a katolikus egyház nem tekinthető monolitikus valóságnak. A püspökök ugyanis – személyiségük, korábbi tapasztalataik és konkrét helyzetük alapján – eltérő módon válaszoltak a gyakorlati kihívásokra.

2. A két szélső álláspont egyike – némi leegyszerűsítéssel, hiszen a kettő között a valóságban magatartásformák széles skálája lehetséges – az, amely a főpapok pasztorális felelősségét hangsúlyozva, az elsődleges feladatot az egyházi struktúrák megőrzésében és a rábízott hívek oltalmazásában látta, ezért óvatosabb hozzáállást részesített előnyben. Ennek az álláspontnak fő jellemzője a kompromisszumokra nyitott tárgyalási készség, melynek érvrendszere túlnyomórészt (egyház)jogi és természetjogi alapokon állt. Az állami hatóságokkal folytatott tárgya-

lások során a főpapok többek között azért választhatták mindenekelőtt a kánonjogi érvelést – amely elődlegesen a konvertita zsidók érdekei védelmében szállt síkra –, mert úgy vélték: ennek jogosságát és jogszerűségét a hatóságok semmiképpen sem kérdőjelezhetik meg. Ugyanakkor csaknem kezdettől fogva az egyházi argumentumok mellé állították a természetjogi érveket is, amellyel immár kifejezetten sem csak saját híveik védelmében, hanem mindenfajta faji alapú megkülönböztetés és jogfosztás ellen felléptek.

Az ezzel ellentétes álláspont viszont az egyház prófétai tanúságtevő szerepét állította a középpontba, hogy tudniillik „az ellentmondás jeleként”, minden körülmények között hirdetnie kell az örök értékeket. Ez a nézőpont, melynek egyik jellemző eszköze a „felebaráti szeretet” evangélium tanításán alapuló pasztorális-erkölcsi buzdítás volt, az akár határozott elítélő hangot megütő nyílt felszólalásokat helyezte előtérbe, mert a főpapok elsődleges pasztorális felelősségét abban látta, hogy emlékeztetniük kell a híveket erkölcsi kötelességükre.

3. A történésznek nem feladata, hogy morális ítéletet mondjon a döntéseiben inkább az egyik vagy másik – egyaránt lelkipásztori megfontoláson alapuló – álláspontot követő személy felett, netán igazságot tegyen közöttük. Sokkal inkább arra kell szorítkoznia, hogy megkísérelje feltárni és megérteni a szereplők motivációit. Mindezeket figyelembe véve, az egyes döntések következményeinek ismeretében egyúttal kísérletet tehet arra, hogy értékelje: vajon az adott történelmi kontextusban végül a „tézist” vagy a „hipotézist” követő álláspont bizonyult-e hatékonyabbnak.

Irodalom

- ADSS 1980: *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*
10. *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier 1944 – Juillet 1945.* (szerk. Pierre Blet et al.) Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana.
- Blet, Pierre, SJ 2003: *XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján.* (ford. Rezsői Judit). Budapest, Új Ember.
- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holokauszt II.* (ford. Zala Tamás et al.) Budapest, Gondolat.
- Dávid Katalin 2014: *Soah. Emlékeim a vészkorszak idejéből.* Budapest, Szent István Társulat.
- Gergely Jenő 1984: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. *Történelmi Szemle*, 27., 1984/4., 580–616.
- Gergely Jenő 1987: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus. Különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig. *Századok*, 121., 1987/1., 3–45.

- Hetényi Varga Károly 1994: A magyar katolikus egyház az üldözöttekért (1944–1945). In Szita Szabolcs (szerk.): *Magyarország, 1944. Üldöztetés – embermentés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság. 115–149.
- Karsai László 2012: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Doktori disszertáció, http://real-d.mtak.hu/537/4/dc_314_11_doktori_mu.pdf, utolsó letöltés: 2014. november 11.
- Közi-Horváth József 1937: *Nemzetiszinű pogányság*. Budapest, a szerző kiadása.
- Nagy István 2012: *Győr vértanú püspöke, Apor Vilmos*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- Napolitano, Matteo Luigi 2014: *Budapest Igazai. A Soá és a vatikáni diplomaták* (ford. Puskely Mária). Budapest, Szent István Társulat.
- Prohászka Ottokár 1929 [1893]: A zsidó recepció a morális szempontjából. In uő: *Iránytű* (s. a. r. Schütz Antal). Budapest, Szent István Társulat. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái XXII.)
- Trașcă, Ottmar – Seres Attila 2013: Márton Áron 1944. május 18-i kolozsvári beszéde a zsidók deportálása ellen. *Múlt és Jövő*, 22., 2013/3., 43–50.

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

LEVELEZÉS

MÉG MINDIG
AZ IMPAKTFAKTOROKRÓL

BÍRÁLAT

**PROSTITUÁLT TESTEK, ÁLLAMSZOCIALISTA SZEX,
EGYKORI ZSIDÓK ÉS A BŰNBÁKOK**

MÉSZÁROS ZSOLT – BOKOR ZSUZSA: TESTTÖRTÉNETEK
BEZSENYI TAMÁS – MURAI ANDRÁS ÉS TÓTH ESZTER ZSÓFIA:
SZEX ÉS SZOCIALIZMUS

VADAS ANDRÁS – JEAN-CLAUDE SCHMITT:
A ZSIDÓ HERMANN MEGTÉRÉSE

ERŐS FERENC – BŰNBÁKOK MINDEN IDŐBEN

PROBLÉMA

NEUMER KATALIN

MAGYAR FILOZÓFIA,
OSZTRÁK FILOZÓFIA,
FILOZÓFIA II.

SZEMLE

**SZENTEK, FILOZÓFUSOK, NYELVÚJÍTÓK,
NACIONALISTA ZENÉSZEK ÉS TÁRSAIK**

HALMÁGYI MIKLÓS, LUDASSY MÁRIA, KISS CSABA,
ZOMBORY MÁTÉ, SZOLNOKI ANNA,
ONDER CSABA, BOKODY PÉTER
ÉS CSUKA BOTOND KÖNYVKRITIKÁI

MI A PÁLYA?

THOMAS LAQUEUR
ÁTKOZOTT OSTOBASÁG

BIBLIOGRÁFIA

Az egykori esztergomi zsinagóga © Fortepan/dr. Tóth Károly

Novák Attila

Identitásváltások

Mozaikok a magyar zsidóság szellemi változásairól a második világháború éveitől napjainkig

„Pessl Gábor emlékére”

Előhang

a holokauszt mint a XX. századi nyugati világ egyik legtraumatikusabb eseménye nem a semmiből keletkezett, meghatározott történeti és ideológiai okai, előzményei voltak akkor is, hogyha tudjuk, maga az esemény végső soron megmagyarázhatatlan, nem véletlenül foglalkoznak vele annyit a különféle teológusok és vallásbölcselek. A nehezen megmagyarázhatóság persze kivívja a sokszor fantazmagórikus magyarázatokat és összeesküvés-elméleteket is, miközben a holokauszt eseménytörténete relatíve a legjobban feltárt és elemzett történelmi korszakok közé tartozik.

A holokauszt egyedisége nemcsak az áldozatok számában áll, hanem abban is, hogy a zsidókkal történt, azaz a *Biblia* választott népével. Természetesen más tényezők is aláhúzzák a soa egyediségét: az, hogy Európa szívében történt, hogy a zsidókat először összegyűjtötték, koncentrációs táborokba zárták, majd sokukat nagyipari módszerekkel, a modern technika minden vívmányát felhasználva gyilkolták meg. Ahol az áldozatok vagy a szereplők zsidók, ott – éppen az európai kultúra bibliai gyökerei miatt – sokszor az érintettek akarata ellenére is túldimenzionált, szinte kváziteológiai tér keletkezik. A holokauszt azért válhatott egész civilizációnk szimbólumává, mert a nyugati kultúra eredendően biblikus, azaz zsidó gyökerű, és egyenes ágon a *Bibliából* örökölte a bűn, a büntetés és a bűnhődés fogalmát. A zsidó gyökerek ráadásul utat nyitottak az emberiség számára saját lényege még teljesebb felfogása és megértése felé, azaz az univerzalizmus felé. Éppen ezért, a bibliai emberkép miatt nem lehet emberi élet és emberi élet között különbséget tenni, hiszen nem véletlen, hogy azok, akik ébren

tartják a nem európai kultúrkörben elkövetett gaztetteket, azok többnyire e kultúrkör szülöttei, és érvelésük, valamint az általuk használt fogalmak szintén e kultúrkör biblikus tradíciójának szülöttei. Ez nem az erősebb farkastörvénye, ez a bibliai lelkiismeret élő voltáról árulkodik, hiszen öngyűlölő nyugatiak még a Nyugatot is a bibliai kultúrkör morális fogalmai alapján ítélik el. A holokauszt azért is egyedi, mert a nyugati kultúra által is vallott és keresztény közvetítéssel áthagyományozott bibliai értékek és az Európa közepén történt horrorisztikus események közötti feszültséget az értékek és a történetek közti mérhetetlen morális távolság adja meg, ráadásul a történet középpontjában a bibliai üzenet hordozója, a zsidó nép állt.

*

„Az amerikai csapatok május 2-án szabadítottak fel minket. Kaptunk tőlük gyógyszert és elsőrendű ellátást. Bratislavában és Budapesten pénzsegélyt kaptunk a Jointtól. Hazamegyek most összeszedni a megmaradt holmimat, és aztán mint régi cionista szeretnék Palesztinába kerülni. Már évekkal ezelőtt ki akartam menni, de bejöttek a magyarok, és nem engedtek kivándorolni. Sajnos egyedül maradtam, Auschwitzben meggyilkolták a feleségemet és a gyerekeimet. Ciónban akarok új életet kezdeni.”¹

Szinte közhelynek számít a (magyarországi) holokauszt irodalmában, hogy a magyarországi zsidóság identitása – az üldözések hatására – megváltozott. Bár a magyarországi zsidó kivándorlás csak részben irányult Palesztinába, de ez a fajta, egy egészen más identitással való azonosulás jellemzővé vált a túlélő zsidóság körében.

Ha megvizsgáljuk a helyzetet, először is azt kell megnéznünk, hogy az addigi *mainstream*től eltérő álláspontokat kik képviselték a második világháború alatt, mihez lehetett csatlakozni a világháború poklában, tehát az ideológiai-pragmatikus paletta milyen választékot kínált. A különféle (nagy részben illegális) baloldali válaszok mellett a cionista mozgalom kínálta az elsődleges alternatívát, így ennek a történetével foglalkozunk, majd egy-két példát hozunk arra, hogy a személyiségek szintjén hogyan változott meg a korábbi azonosulás.

¹ B. J. vallomása (<http://www.degob.hu/index.php?showjk=69>, utolsó letöltés: 2014. november 14.).

A magyar zsidóság és a cionista mozgalom általános helyzete a világháború alatt

A harmincas években a cionista mozgalom taglétszáma pár ezer fő volt, a területi visszacsatolások után ez a szám körülbelül 10 ezerre nőtt. Ugyanakkor a Magyarországi Cionista Szövetség (MCSZ) 1948-as jelentése 15 ezer tagról beszél, mely a túlélő zsidóság legalább 10 százalékát jelentette meg. A feloszlítás során a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetőségének birtokába került cionista kartotékrendszer 37 ezer nevet tartalmazott. Ebből kell kiindulnunk akkor, amikor a disszimilációs tendenciákat vizsgáljuk.

Amennyiben az identitás megváltozásáról beszélünk, meg kell fogalmaznunk, milyen is volt a vészkorszak előtti magyarországi zsidóság általános azonosságtudata. Mivel a modern szociológia szemszögéből tekintett identitásvizsgálat nem volt abban a korban, a politikai attitűdök tanulmányozására kell szorítkoznunk. Bár az illegális, ellenzéki kommunista párt vezetésében sok zsidó származású magyar polgár tevékenykedett, illetve a legális szociáldemokratáknak (főleg a budapesti választókerületekben) jelentős zsidó támogatottsága volt, a magyar zsidóság nagy része – főleg vidéken – Bethlen Istvánban és az Egységes Pártban látta a nyugalom, a békés fejlődés zálogát (Sipos 2004). Budapesten persze a liberális demokratákra szavaztak, de a hivatalos zsidóság kifejezte egyetértését a kormánypárti centrummal. Nem politikailag ez azt jelentette, hogy a többség az úgynevezett magyar nemzettel, annak céljaival azonosult, s a zsidóságot kizárólag felekezeti különbségként óhajtotta feltüntetni. Bár a teljes egység – a zsidóságot a trianoni veszteségért hibáztató szélsőjobboldal miatt – felbomlani látszott, a magyar zsidóság vezetői és tömegei a régi „aranykor” áldásait vallották magukénak, amely a *numerus clausus* törvény visszavonása és az első zsidótörvény megjelenése közti időszakban – a szélsőjobboldali parlamenti és sajtójelenlét ellenére is – nem tűnt illúzióknak.

A cionizmus azokban az országokban ért el sikereket, ahol – és ez az eredeti herzli intencióknak is megfelelt – üldözték a zsidókat. Lengyelországban, a balti államokban nagyon erős volt a cionizmus, Magyarországon viszont gyenge. Asher Cohen szerint 1938–1939 után körülbelül 5 ezer tagja volt a cionista mozgalmaknak, és ebbe bele kell érteni a cionista nőszövetséget, a WIZO tagjait is. A cionista ifjúsági csoportoknak további 1500 tagjuk volt. Ezzel ellentétben Karády Viktor és Hava Eichler összesen 2000–2500 cionistával számolt. A területi csatolásokkal a cionisták létszáma körülbelül 10–12 ezer lehetett. A változás

nagy, de nem óriási, és nem a magyar zsidók lettek cionistává, hanem a területi változások okozták a cionisták számának növekedését.

Egyes mozgalmak azonban, melyek ezt a fajta együttélési modellt nem vallották magukénak, így kisebbségben maradtak. Elsősorban a cionizmusra gondolok, mely egyfajta – bár Magyarországon inkább mérsékelt – disszimilációs modellt kínált fel a magyarországi zsidóság számára. Ha azonban a számokat nézzük, láthatjuk, hogy még a területi csatolások után sem vált tömegessé a cionista típusú disszimiláció. A sékelvásárlók száma 1937-ben 7300, 1939-ben pedig 28 ezer volt (Novák 2000).

Ez a helyzet változott meg a háború alatt, és vált elfogadottá utána. A disszimiláció okait sokan és meggyőzően írták már le (Karády Viktor és Kovács András; Karády 2002), az üldöztetések hatására – sokaknál – disszimilációs folyamatok indultak el, Milton M. Gordon jól modellezi azt a folyamatot, amikor az asszimilációs alfolyamatokat olyan kihívás éri, mely visszájára fordítja az egész asszimilációt (Novák 2010).

A disszimilációs mozgalmak között a legfontosabb a cionista volt, melyet csak 1927-ben legalizáltak, a területi csatolások pedig új embereket vontak be a mozgalom munkájába, még a hivatalos zsidóság is igyekezett kivándorlóbarát szervezeteket létrehozni. A cionista szövetséget többször is feloszlatták, amire különféle reakciók születtek. 1943. július 2-án Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke a kormányfőhöz és a belügyminiszterhez írt beadványában kérte a működés újbóli engedélyezését (Schmidt 1995, 35–40). A beadvány egyfajta történelmi áttekintést adott a zsidótörvényekig vezető útról. A szövegben az a mély meggyőződés tükröződik, hogy az antiszemitizmus a magyar társadalom konstans elemévé vált, bár – és itt nem vonatkoztathatunk el a kérelmező intenciójától, tehát attól, hogy valamit el akart érní – azt is hangsúlyozta, hogy a magyar „társadalmi élet számos pontja teljesen érintetlen maradt a zsidóellenes propaganda hatásától, ami a magyar nép józan életfelfogásának és bölcs fegyelmeztségének kétségtelen bizonyítéka”. Az első világháború után nem tért vissza a békebeli állapot, és erre a zsidó hagyomány szellemében elsősorban a cionisták reagáltak. Komoly megidézte azokat a hitközségi vezetőket, akik szerint nincs zsidókérdés, s azt csak az antiszemiták és a cionisták „rángatták elő a történelem idejétmúlt fogalmi lomtárából”. A zsidótörvények a cionistákat igazolták, és a magyar zsidóság körében kikeresztelkedési láz tört ki. De a múlton alapuló és az önfeladást elutasító jövőbeli utat a cionisták képviselik – állítja Komoly. Azonkívül a zsidótörvények tönkretettek egy csomó kis zsidó egzisztenciát, 1941 nyarán kiutasítottak zsidókat, és a zsidó munkaszolgálatosokkal is rosszul bántak feletteseik. A beadvány szerzője azonban hangsúlyozta a magyar hatóságok

pozitív szerepét, hiszen a deportációt leállították, és az egyes, külföldön rekedt magyar állampolgárok hazahozatalában segítettek, hiszen a magyar nagykövetségek nem tettek különbséget zsidó és nem zsidó állampolgárok között.

A környező országok zsidóságának helyzetével összehasonlítva a magyaré jobb – állítja Komoly –, de sokan nem így gondolkodnak. Ezek az emberek (mármint a zsidótörvények által érintettek) „...minden talajt elvesztettek a lábuk alól, és csak egyéni sérelmeiket látva könnyen zsákmányaivá lehetnek a legszélsőségesebb eszmeáramlatoknak”.² Szerinte történelmi szükségszerűség, ami történt, hiszen a zsidóság etnikailag különbözik a magyarságtól.

Utalt arra is, hogy az 1940-es feloszlató rendelet következtében „...egyes vidéki hatóságok, illetve közegek kedvezőtlen elbírálásban részesítik azokat, akikről köztudomású, hogy cionisták”. Komoly végül kérte, hogy vidéki helyi szervezeteiket hadd alakítsák meg újra, és hogy ismét hadd lehessen sajtójuk.

Nem tudható, hogy a másik cionista beadvány (melyet a külügyminisztériumhoz terjesztettek be ugyanabban a hónapban), az első változata-e, vagy nem (Braham 1965). Ez az esemény nem választható el attól a ténytól, hogy Szegedy-Maszák Mihály lett a külügyminisztérium politikai államtitkára. A petíciót Komoly Ottó, Szilágyi Ernő, Kasztner Rezső és Danzig Hillél írták alá. Szilágyi Ernő a Hasomer Hacair nevű baloldali cionista mozgalom egyik vezetője volt, és aktívan részt vett a Vaada munkájában. A beadvány öt kérdéssel foglalkozott: 1. a munkaszolgálatosok állapotát ecsetelte, illetve sorsuk jobbra fordítását kérte; 2. a zsidó menekültek helyzetén javítani kell; 3. a zsidók háború utáni kárpótlása; 4. új és realisabb politika a zsidókkal szemben; 5. a Magyar Cionista Szövetség legalizációja.

Ha közelebbről szemügyre vesszük a témákat, megfigyelhetjük, hogy a magyar zsidók és a cionisták problémái mennyire összekapcsolódtak, és hogy a cionisták a magyar zsidóság általános érdekeinek képviselőire is vállalkoztak. Az a régi nézet, miszerint a magyar zsidóság ugyanolyan

² „Kézenfekvő tehát az a kötelességünk, hogy igyekezzünk ezekhez a gyökereket vesztett, tanácstalan és ezért könnyen megfertőzhető, de meggyőződésünk szerint jóakaratú és ennek következtében megfelelő felvilágosító munka segítségével jótékonyan befolyásolható rétegekhez hozzáférközni, számukra oly szellemi irányítást adni, amely életüknek nemcsak tartalmat ad, de érthetővé teszi számukra azt is, hogy ami a zsidóságot érte, történelmi szükségszerűség volt, és megmagyarázni nekik, hogy szeretettel és ragaszkodással gondolhatnak a magyar népre és a magyar hazára még abban az esetben is, ha be kell látniuk, hogy etnikailag az ország lakosságának többségétől eltérő alkatúak, és ha e többség ennek a felismerésnek a következményeit bizonyos intézkedések formájában le is vonta.” (Uo.)

része a magyarságnak, mint, mondjuk, a katolikusok és a protestánsok, az események tükrében már nem volt tovább fenntartható. A magyar zsidóság önértelmezése és a bekövetkezett események közötti intellektuális és politikai hiátust kezdte betölteni a cionista ideológia, mely jól strukturált magyarázatot adott a történetek értelmezésére.

Fontos még, hogy a kérések listáját a cionisták – a magyar külügyminisztérium kérésére – az isztambuli Palesztina Hivatalon keresztül eljuttatták a szövetségesekhez. A külügyi vezetés azt kérte, hogy tekintettel arra, hogy a magyar kormány a zsidókérdés korrekt kezelésére és „külön helyen” történő tárgyalásokra törekszik, Budapestet kíméljék meg a bombázásoktól.

Közben az európai helyzet tovább romlott, mivel a varsói gettót a nácik lerombolták. A gettófelkelésben is részt vett lengyel-zsidó menekültek első hulláma júniusban Magyarországra érkezett.³ Ez az esemény ismét mozgásba lendítette a magyar cionista vezérkart.

Az MCSZ 1943 őszén (harmadszor?) is hivatalos kérelmet adott be, hogy vidéki szervezeteit hadd alakíthassa meg újra, és *hachsarát* is újra szerette volna indítani.⁴ Indoklásul – az egyik aláíró itt is Komoly Ottó elnök volt – arra hivatkozott, hogy a cionizmus nélkül a zsidótörvények miatt munkanélkülivé vált zsidó tömegek, főleg a zsidó ifjúság, a „szélsőséges eszmeáramlatok áldozatává” fognak válni. A beadvány szerint a háború után ezeket a kérdéseket (kivándorlás, letelepítés) – melyek a magyarságot is érdeklik – „...természetsszerűleg a magyar hatóságokkal való teljes egyetértésben és a haza érdekeinek szem előtt tartása mellett” a Magyar Cionista Szövetség fogja megoldani. Még hetilap újraindítását is kérvényezték.

A belügyminiszter (dr. Keresztes-Fischer Ferenc) szeptember 23-án kelt, a miniszterelnökhöz írott levelében véleményt kért.⁵ „Van szerencsém közölni Nagyméltóságoddal, hogy a mai általános politikai viszonyokra és egyéb szempontokra való tekintettel a Cionista Szövetség beadványában felsorolt kérések teljesítését nem tartom időszerűnek” – írta válaszában az egyik államtitkár.⁶

³ Szlovákián keresztül jöttek, és a menekültek között olyan cionista vezetők is voltak, mint például Elieser Unger, a Hasomer Hadati főtitkára vagy a Felső-sziléziai Hanoar Hacioni-csoport tagjai (Cohen).

⁴ Komoly Ottó beadványa a belügyminiszterhez (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

⁵ A belügyminiszter szeptemberi levelét 213.318/1943. szám alatt írta meg. A miniszterelnökség október 15-én válaszolt 4643/M.E.I. szám alatt (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

⁶ In: uo.

Még ez előtt a válasz előtti napon (október 14.) a belügyminiszter – a kérelem másolatát mellékelve – ismét a kormányfő véleményét kérte, a további részek tekintetében (ipari és mezőgazdasági átképző telepek engedélyezése) pedig a földművelésügyi és az iparügyi miniszterhez fordult.⁷ Ezeket a kéréseit október 23-án megismételte.⁸

Az iparügyi miniszter az átiratra adott november 12-i válaszában kifejtette:

„...a szóban forgó átképző telepek létesítése ellen az esetben nem tennék észrevételt, ha a telepeken átképzett egyének kivándorlása tényleg biztosíthatnák. Ellenkező esetben ugyanis az itt átképzésben részesült egyének a munkapiacon nem kívánatos szaporulatot, illetve versenyt idéznének elő.”⁹

Még októberben Komoly Ottó, a cionista szövetség elnöke a belügyminiszterhez írott levelében kérvényezte, hogy legalább a WIZO (a szövetség női szakosztálya és helyi csoportjai) működését engedélyezzék.¹⁰ Kérését így indokolta:

„...fenti szakosztály működése mindig politikamentes volt, a szociális munka és jótékonyág szolgálatában állott. Kettős feladatot teljesített, egyrészt a Palesztinába induló kivándorló csoportokkal kapcsolatos karitatív és adminisztrációs munkát végezte, másrészt a Palesztinába készülők asszonyok foglalkozásbeli és lelki előkészítését látta el.”¹¹

Minden jel arra mutat, hogy a belügyminiszter 1943 októberében a cionista szövetséggel kapcsolatban – elsősorban a feloszlattott szövetség vagyontárgyaira és azok felhasználására vonatkozóan – jelentéstételre szólította fel a helyi közigazgatási és törvényhatósági vezetőket.¹²

⁷ Magyar Királyi Belügyminisztérium 215.363. VII/b osztály (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

⁸ Magyar Királyi Belügyminiszter 213.318. VII/b osztály (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

⁹ Magyar Királyi Iparügyi Miniszter 51.580/III./1943. Budapest, 1943. november 12. A miniszter rendeletéből: dr. Fehér István sk. miniszteri osztálytanácsos (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

¹⁰ 1943. október 15. Komoly Ottó (kézírással) elnök (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

¹¹ Uo.

¹² A 212.836/1943.VII.b. rendelet, mely több felterjesztésben előíratként szerepel, valószínűleg feloszlásra és jelentéstételre szólította fel a törvényhatósági és köz-

A legcinikusabb és egyben legmegdöbbentőbb jelentést a máramarosi közigazgatási kirendeltség huszti vezetője tette, aki szerint a toronyai cionista egyesület ügyében azért nincs szükség további intézkedésre, „...mivel az egyesület részben a zsidók kitoloncolása, részben a zsidóknak a községből való teljes eltávolítása által feloszlott”.¹³

A rendelet minden bizonnyal azt szolgálta, hogy a belügyminiszter pontosítsa információit a szövetség vagyoni helyzetéről, és még egyszer meggyőződhessen arról, hogyan hajtották végre a régi, a feloszlató rendelkezést, és hogy valóban maradéktalanul végrehajtották-e.

A sok kérvény és Keresztes-Fischer Ferenc némileg engedékenyebb hozzáállása következtében 1943. december 14-én ismét engedélyezték, hogy a cionista szövetség szakosztályai megkezdhessék működésüket, illetve a feloszlott helyi csoportok helyett az ország egész területén újakat alakíthassanak.¹⁴ Az engedélyezés természetesen nem volt független a magyar kormány akkori, a háborúból kiutat kereső magatartásától, hiszen a kormány küldöttei 1943 szeptemberében Isztambulban felvették a britekkel a kapcsolatot, illetve átvették előzetes feltételeiket.

A cionista engedélyezés két fontos kikötést azért tartalmazott, mégpedig azt, hogy átképző tanfolyamot csak a tanfolyam engedélyezésére illetékes szakminiszter külön engedélye alapján rendezhetnek. „Az átképzésben részesültek újonnan szerzett képesítésük alapján Magyarország területén munkát nem vállalhatnak, új képesítésüket csakis kivándorlás esetén új lakóhelyükön használhatják.”¹⁵ A „Címet” arra is felhívták, hogy ellenőriztessék a helyi csoportok alapszabályszerű működését, „és ha azok ellen állam- vagy közbiztonság szempontjából komoly kifogás merül fel, a szükséges intézkedéseket saját maga tegye meg, illetőleg erre nézve soron kívül tegyen hozzám javaslatot”.¹⁶

igazgatási vezetőket. Erre utal Bereg vármegye alispánja 1943. október 12-i jelentése (13919/1943. kig.), aki azt közölte, hogy a „hivatkozott rendelet értelmében” járt el. Erre utal még a miskolci polgármester 1943. október 13-i jelentése (35607/kig. 1943.). Ezenkívül Vas vármegye alispánja is jelentett 1943. november 13-án (12139/1-1943.) (OL K 150 1944-VII-5-162 334.).

¹³ Máramarosi közigazgatási kirendeltség vezetőjének jelentése a belügyminiszternek (12.178/1943. kig.). Huszt, 1943. október 19. (OL K 150 1944-VII-5-162 334.).

¹⁴ Magyar Királyi Belügyminiszter 221.200/1943.VII.b. Valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjének, a m. kir. rendőrség budapesti és vidéki főkapitányának, a m. kir. rendőrség határvidéki kapitányságának, valamennyi csendőrkerületi parancsnokságnak, a csendőrség központi nyomozó parancsnokságának (OL K 150-1943-VII-5-221 200.).

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

Ugyanakkor ez a fajta liberalizmus mulékonynak bizonyult. A háborúban álló Magyarország hatóságai egyfajta gyanúval szemlélték a cionista csoportokat. 1944. január 20-án a magyar királyi csendőrség nyomozó parancsnoksága a belügyminiszterhez (azaz a közbiztonsági osztály vezetőjéhez) írott levelében megkérdezte, hogy az utóbbi évek egymásnak is ellentmondó rendeleteiből (felosztatás, táborozás megtiltása, ismét korlátozott engedélyezés) mi is következik.¹⁷ „Előfordult esetből kifolyólag” rendeletet kért arra nézve, hogy

„...a cionista szervezkedés újbóli engedélyezésével kapcsolatban ez utóbbi, érvényben lévő rendelet nem veszítette-e hatályát, s a cionisták tarthatnak-e újra táborozásokat, társas kirándulásokat és több helyről történő egyéb vidéki összejöveteleket, ahol cionista irányzatú megbeszéléseket, felolvasásokat, szónoklatokat, szavalatokat, énekeket stb. rendeznek?”¹⁸

Február 18-án meg is kapták a választ, melyben a belügyminisztérium munkatársa arról informálta a csendőrséget, hogy a cionisták táborozásait és társas kirándulásait tiltó 1940-es körrendeletet „egyelőre” hatályba tartják.¹⁹

A cionista pártok erőviszonyai, csoportjaik száma mindig is viták tárgyát képezte. A cionista szövetségből még 1935-ben kizárt, de 1938-tól *de facto* együttműködő jobboldali-cionista Betar döntő lépésre szánta el magát. Dr. Gottesmann Lajos, az Új Cionista Szervezet (így hívták a jobboldali cionisták világszervezetét 1935 után) megbízásából 1944 elején felkereste Komoly Ottót, a szövetség vezetőjét és kijelentette, hogy csatlakozni szeretnének a Magyar Cionista Szövetséghez.²⁰ Gottesmannék sékelt fizetnének és a nemzeti alapokhoz is csatlakozni szeretnének. Szövetségen belüli Betar-, illetve Cohar- (Revisionist Zionists: revizionista felnőtt szervezet) csoportokat alakítanának – szólt az igénylés. Komoly Ottó Chaim Barlashoz (a Jewish Agency isztambuli kirendeltségét vezette) írott levelében annak az aggodalmának adott hangot, hogy az erős szlovákiai jobboldali csoportok tönkreteszik a cionista szövetséget. Így az MCSZ újjászervezett *executívája* úgy döntött, hogy nem legalizálják őket a szövetségen belül, és csak akkor

¹⁷ Az aláírás olvashatatlan. 341/B.kt.-1944 (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

¹⁸ Uo.

¹⁹ M. Kir. Belügyminisztérium VII.b. osztály. 162.334. Olvashatatlan aláírás (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

²⁰ 1944. február 4. Komoly Ottó német nyelvű levele Chaim Barlashoz (CZA [Central Zionist Archives, Jeruzsálem, Izrael] S 57 576.).

hajlandók erre, ha a Cionista Világszervezet *executívája* ezt kifejezetten igényli.

Aztán 1944. március 19-e után a helyzet rosszabbodott. Április 6-án Baky László államtitkár a belügyminiszter nevében valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez és a kárpátaljai közigazgatási kirendeltség vezetőjéhez írott rendeletében (167.089/1944./VII.b.) feloszlatta a cionista szövetséget, a köteleibe tartozó összes fiókegyesületet, „valamint bármely néven működő” cionista szervezetet.²¹ Kissé részletesebben fejtette ki Baky László a fővárosi polgármesterhez írottakban a felosztatás miéértjét és következményeit.²² A rendelet indoklása szerint a szövetség

„...láttamozott alapszabályaiban lefektetett céljaival ellentétben az ország belső rendjének felforgatására és a hadviselés érdekei ellen irányuló titkos tevékenységet fejtettek ki, s ezzel az ország külpolitikai helyzetét válságos irányba terelni igyekeztek – állambiztonsági okokból –, az egyesületek feletti főfelügyeleti jogom alapján feloszlatom”.²³

A szövetség vagyonát az „1938-as XVII. tc. 3. paragrafusában foglaltak szerint” az Országos Hadigondozó Szövetségnek adományozta. A polgármestert felhívta a cionista iratok zár alá vételére és a helyiségek bezárására.²⁴ Majd arra szólította fel a polgármestert, hogy a „feloszlattott Szövetséget nyilvántartásából törölje”.²⁵

A beérkezett jelentések szerint Szatmárnémetiben, Csongrád vármegyében, Udvarhely vármegyében, Hódmezővásárhelyen, Szilágy vármegyében, Bihar vármegyében és Csík vármegyében nincs cionista szervezet, ezért „feloszlalni sem kellett őket”.²⁶

²¹ M. Kir. Belügyminiszter. Szám: 167.089/1944/VII./b. Az intézkedésekről a jelentést kérte (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Még további utasításokat is megfogalmazott: „A vagyonból elsősorban az igazolt tartozásokat kell kifizetni. A tartozások rendezése után fennmaradó ingó vagyont pedig Polgármester Úr értékesítse és az értük befolyó összeget az Országos Hadigondozó Szövetség Hadiárvak Alapja 2.100 sz. csekkszámlára fizesse be. Az esetleges ingatlan vagyponra vonatkozó telekkönyvi kivonatokat a tulajdonjog rendezése végett szerezze be és hozzám terjessze fel.” (Uo.)

²⁵ Uo.

²⁶ A jelentések időpontja és száma: 1944. május 5. (11.907/1944-I.), április 12. (3525/alisp.1944.), május 11. (5550/1944.a.i.), április 26. (497/1944.eln.), május 15.

A korra mindenképpen jellemző, hogy például Szatmárnémeti város polgármestere jelentésében nemcsak a már felozlatott Mizrachi- (vallásos cionista) csoportról számolt be, hanem arról is, hogy a 371.001/1940.B.M. rendelet alapján 16 zsidó egyesület adta be alapszabály-módosítását (ebből már kettőt láttamoztak), de az

„...alapszabály láttamozása iránti kérelmeket a város főispánjához azzal terjesztettem be, hogy ennyi sok, legnagyobb részt azonos célzatú zsidó egyesület engedélyezése nemkívánatos, még akkor sem, ha alapszabályaik szerint tisztán vallásos tevékenységet fejtenek ki, mivel ennek ellenőrzése szinte lehetetlen”.²⁷

Szilágyi Ernő belső fordulata

„És jelkép. Ahogyan jelkép az Alijá maga is. Fordulópont talán. Legelőször az Aliják történetében nem érvényesülhettek cionista szempontok. Nem volt vizsgálható, ki alkalmas arra, hogy pionírja legyen Erec Jiszráélnak. Ki lesz, ki lehet értéke az Ország építésének. Most ma: megbecsülhetetlen érték mindenki, aki zsidó. Nem a cionistáké az épülő mű és Ország, hanem az egész zsidóságé. Nagy régi zsidó dinasztikiák keresték ezekben a hetekben a budapesti Palesztina Hivatal vezetőinek jóakarátát. Az ősök, apák ellenfelei voltak halálukig a cionista gondolatnak, nemegyszer ellenségei is. A nagy elzárkózók, a nagy tagadók. Az orthodoxia egyik legkülönbje jelenik meg képviselőjükben és kér helyet a késői fiúnak, unokának, dédunokának, akinek apja, nagyapja, dédapja tagadta mindvégig a cionista gondolat és munka jogát a zsidó világban. Egyetlen certifikát odaítéléséről van szó, és mégis a tárgyalás elvi jelentőségénél fogva egykoron a zsidó történelem lapjaira fog kíváncozni. A Palesztina Hivatal munkásai érzik letűnt évtizedek keserűségét, a múltat, amelyben annyi történt, ami jóvá már nem tehető. Felmerül a politikai gondolat, követelés is: legalább most, ma tegyék jóvá az utódok elődjeik bűnét! Deklarálják az egész orthodox világ felé, hogy Palesztina építése minden zsidónak kötelessége. Álljanak ki most legalább, ami-

(8.118/1944.K.sz.), szeptember 20. (10.407/1944.), június 19. (5071-1944.) (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

²⁷ A Mizrachi Egyesületet 458.524/1941VII.b. alatt oszlatták fel. Szatmárnémeti thj. sz. kir. város polgármestere a belügyminiszterhez. Szatmárnémeti, 1944. április 19. 10.114/1944.-I. (OL K 150-1944-VII-5-162 334.).

kor a késői sarjnak a megváltó certifikátot, ezt a papírlapot igénylik. Most legalább mondjanak feloldó, jövőt építő igent!...”²⁸

Lázás, forradalmi szöveget olvashatunk Szilágyi Ernő tollából.²⁹ Az izraeli Jad Vasem Intézet levéltárában jómagam által talált textus mindennél jobban mutatja be, illetve tárja elénk a cionista mozgalom felhajtóerőit. A lázas mondatokat azonban – írójának eksztatikus lelkesültsége mellett – aktuális történések is indokolták: a zsidóüldözések és az ennek nyomán intenzívebb kivándorlás Palesztinába.³⁰

Szilágyi Ernő nem volt akárki, a cionista mozgalom egyik kulcsfigurájaként vett részt Kasztner Rezső és az SS közti tárgyalásokban 1944-ben, majd a második világháború után visszavonultan élt Budapesten, s a Kádár-rendszer sajátos értelmiségi undergroundja „tagjaként” volt mestere tucatnyi tehetséges és nonkonform fiatalnak, többek között Somogyi Győzőnek, Ungváry Rudolfnak és Vanyó Lászlónak, beszélgetőtársa Tábor Bélának és másoknak.³¹

Szilágyi és köre messianisztikus életérzését tehát az indokolta, hogy az események gyorsuló spirálja megerősítette őket egy új, jobb világ építése szükségességében – immár Palesztinában. S hogy Szilágyi és a cionisták szemében a bekövetkező események nem voltak tragikusak, arról jól árulkodik az „*Alija*” írója és Marton Ede Komoly Ottóhoz 1942 szeptemberében írott levele, melyben a kivándorlásról ezt írják:

„Nem először szerepelt kettőnk között ez a téma, mely mindkettőnket szorongatóan foglalkoztat. Szomorú eseménynek tartjuk, de hiányzik a szótárunkból a »katasztrófa« kifejezés. Úgy érezzük, hogy mindent, ami a zsidó életben történik, a cionisták pozitív előjellel tudnak ellátni s a rosszat is bizonyos vonatkozásban hajtóerőnek használhatják fel...”³²

²⁸ A szöveg az izraeli Jad Vasem Archívumban található (P-31).

²⁹ A szöveg egyik változata megjelent a *Szombat* 2006/1. számában.

³⁰ Jad Vasem Archívum (YV) P-31.

³¹ Bővebben: Szilágyi 2005.

³² Szilágyi Ernő és Marton Ede (KKL – a Pro-Palesztina Szövetség Kolonizációs Szakosztálya) levele Komoly Ottóhoz (Budapest, 1942. szeptember 28.).

De hogyan is zajlottak az események?

A második világháború kezdetén, Ausztriából-Németországból, Szlovákiából, Lengyelországból menekült zsidók ezrei áramlottak be Magyarországra, s a zsidóság új keletű fenyegetettsége nagyban előmozdította az *aliját*, azaz a Palesztinába történő kivándorlást. *Nincs arra közvetlenül utaló jel, hogy a cionista aktivitás megerősödése és a magyar zsidók disszimilációja között ekkor még oksági viszony állt volna fenn.* A disszimilációs magatartás – mintegy *spätreflexként* – a holokauszt után terjedt el a magyar zsidóság között, míg a „nagy” háború elején csak nyomait láthattuk ennek. Ennek elméleti és gyakorlati okai is voltak:

A legális kivándorlás technikailag úgy folyt, hogy a Palesztinában legitim mandátummal rendelkező brit mandatárius kormány a *certifikátokat* (*Zertifikaten*), vagyis a bevándorlási engedélyeket a Jewish Agencynek (Szochnut) adta oda. Az 1929-ben alapított Jewish Agency (melyet a cionizmus „külügyminisztériumának” tartottak) ezeket fiatalok esetében a *hachsarákban* (azaz cionista elő-/felkészítő központok) való, általában kétéves részvételhez kötötte. A Jewish Agency a *certifikátok* elosztásánál azt vette figyelembe, hogy az adott országban milyen erős a cionista mozgalom, és milyen mértékben veszélyeztetett az ott élő zsidóság.³³ A II. világháború előtti cionizmus „minőségi”, és nem „mennyiségi” *alijára*, azaz nem a tömegbevándorlásra, hanem válogatott és – főleg – megfelelő kiképzésben részesült emberek betelepítésére törekedett. A náciizmus előretörése, a zsidóság veszélyeztetettsége azonban megváltoztatta ezeket az igényeket, hogy aztán 1945 után már teljesen a tömegek felé forduljon a cionista mozgalom.

A Jewish Agency Palesztinán kívüli intézményei az úgynevezett Palesztina Hivatalok voltak. A *certifikátokat* Magyarországon is a Palesztina Hivatal osztotta szét, és elvileg felügyelte a *hachsarákat*. A *certifikátok* szétszétlása mindig sok feszültséget okozott, mert a különféle orientációjú pártok általában kevesellték a nekik juttatott engedélyeket, és panaszkodó levelekkel árasztották el a cionista anyapártok palesztinai központjait.

A britek 1939 májusában kiadták híressé vált „fehér könyvüket”, melyet már a múltban is többször megtettek. Az 1939-es kiadvány 75 ezerben szabta meg a zsidó bevándorlók számát, ráadásul 1944. március 1-je után a zsidó bevándorlást arab jóváhagyástól tette függővé. A „fehér könyv” kiadása meggyorsította az illegális *aliják* számát,

³³ Különböző *certifikát* típusok voltak: *tőkécertifikát*, aki 1000 angol fontot tudott kivinni Palesztinába, az megkaphatta, Magyarországról problémás volt ekkora összeg kivitele; *szakember-certifikát* (mérnököknek, iparosoknak); *chaluccertifikát*.

hiszen a cionistákat (még a baloldaliakat is) roppant módon feldühítette, hogy a zsidóüldözések árnyékában korlátozzák a zsidó kivándorlást.

A magyarországi Palesztina Hivatal hangolta össze a különféle kivándorlási tevékenységeket, különféle nehézségekkel nézve szembe. Egyrészt ott volt a Magyarországhoz visszacsatolt területek problémája. 1939. július 9-én – Chaim Barlas jelenlétében – avatták fel a Jewish Agency Palesztina Hivatala kárpátaljai irodáját, munkácsi központtal. A munkácsiak viszont fellázkodtak az ellen, hogy – legalábbis az ő nézetük szerint – alig juttattak *certifikátot* a kárpátaljaiaknak. Berger Zsigmondnak, a helyi szervezet vezetőjének panaszaira Budapestről azzal reagáltak, hogy felhívták a figyelmét, tartózkodjék minden cionista tevékenységtől, mire Berger azzal fenyegetőzött, hogy a Szochnut elé viszi az ügyet.³⁴

1943 nyarán Zsidó Kivándorlási Tanács alakult, mely több zsidó szervezetet fogott össze.³⁵ Az erről szóló Emlékirat leszögezte, hogy a MIPI (a Pártfogó Iroda) keretében fog működni, s a dokumentum azt is leszögezte, hogy: „A Palesztinába leendő kivándorlás tehát a Palesztina Hivatal útján, más országokba pedig oly engedményesek bevonásával fog történni, akiknek a m. kir. Belügyminisztérium az erre vonatkozó engedélyeket kiszolgáltatja.”³⁶ Azt is leszögezték, hogy az „előkészítő telepek” és az ifjúsági otthonok is a MIPI és a Palesztina Hivatal közös felügyelete alatt állnak majd. A sajátos magyar szint a magyar zsidó faluk fogják képviselni Palesztinában.³⁷

„A Tanács célja: a kivándorlásra kész magyarországi zsidóságot gyakorlati munkára való szakszerű kiképzéssel pályaválasztási tanácsadással kulturális és lelki felkészítéssel idegen nyelvekre való oktatással

³⁴ Berger Zsigmond levele Komoly Ottóhoz. Munkács, 1943. február 22. (YV P-31 38.).

³⁵ 1943. június 15. Emlékirat... (YV P-31 38.).

³⁶ Uo.

³⁷ „...A Tanács a zsidó társadalom fokozott áldozatkészségének igénybevétele által arra törekszik, hogy a palesztinai kivándorlás előmozdítása érdekében a kolonizációs szakosztály, valamint a felépítési szakosztály a kitűzött céllal arányban álló támogatást nyerjenek, és olyan formában, hogy a gyűjtendő összegek a Pro-Palesztina Szövetségnek volnának befizetve, mely intézmény a m. kir. Belügyminisztérium, valamint a Magyar Nemzeti Bank engedélyével a Palesztinában működő Keren Kayemeth Leisrael és Keren Hajeszod elnevezésű alapok címére utalná át...” (Uo.)

a kivándorlásra és az ország határain túl való letelepedésre alkalmassá tenni." (Uo.)

A tanács elsősorban a Pro-Palesztina Szövetséggel számolt, amely a nagyobb felekezeti kooperáció felé mutatott utat.

1943 decemberében a kivándorlással foglalkozó zsidó szervezetek nyilatkozatot tettek közzé (Állásfoglalás a Magyarországi Aut. Ortodox Központi Irodának a cionista intézményekkel szemben elfoglalt álláspontja ügyében).³⁸ A problémát az okozta, hogy az ortodoxia magyarországi központi adminisztratív szerve, a Központi Iroda elnöksége – egy levélre hivatkozva – közölte: „A cionizmussal és annak alapjaival szemben változatlanul fennállanak az orthodoxia vezetőinek régebben hozott ellenző határozata.” A tiltás – *aszara* vagy *iszur* – 1904-re megy vissza, ekkor jelenik meg a váci, a huszti és a hunfalvai rabbi kezdeményezésére egy tilalom a cionizmus és a Mizrachai ellen, melyet közel 120 rabbi írt alá. Ezt a tilalmat a húszas években megújították, bár már „csak” a trianoni Magyarország néhány rabbitekintélye írta alá.

A válasz sem késett, a kivándorlási szervezetek – amellet, hogy kifejezték: anakronisztikusnak tartják ezt a hozzáállást – megtagadták az *alijalehetőséget* azoktól, akik azonosítják magukat ezzel a határozattal és felelősek a tilalomért. Ugyanakkor azt is kijelentették, hogy ez nem vonatkozik azokra az ortodoxokra, „akik a múltban és a jövőben aktív módon részt vettek, illetve részt kívánnak venni a palesztinai országépítés munkájában”.³⁹ Egy dátum nélküli s a Palesztina Hivataltól származó dokumentum is megerősíti, hogy legalábbis igyekeztek betartani ezt a tiltást.⁴⁰ A dokumentum kibocsátója (valószínűleg a hivatal vezetője, Krausz Miklós vagy valamelyik beosztottja) beleegyezik abba, hogy a MIPI ügyvezetője a „legközelebbi csoportban” tíz helyet betölthessen a menekültekkel. Ám az egyik feltétel megadása sem késik:

„Tekintettel arra, hogy az orthodox szervezet által korábban kimondott »aszarah« még fennáll, ennek fennállása folytán és tartama alatt a MIPI nem jelölhet olyan Erebe vándorolni szándékozó zsidó testvéreket, akiknek rokonai unokatestvérig bezárólag magyarországi orthodox hitközségben rabbi, elnöki vagy előljárói állást tölte-

³⁸ 1943. december 24. (YV P-31 38.). A szöveget jegyezték: MCSZ (Komoly Ottó), KKL (Szilágyi Ernő sk. üv. elnök), KH (dr. Izsák Ede elnök), PH (Salamon Mihály elnök), Erdély Cionistái képviselőjében (dr. Marton Ernő), Az Ország Mizrachista Cionistái képviselőjében (Frankl Jenő), Kárpátalja Cionistái képviselőjében (Berger Zsigmond).

³⁹ Uo.

⁴⁰ YV P-31 38.

nek be. Nem vonatkozik ez a korlátozás olyan 13 éven aluli menekültekre, akiknek az apja nem él.”⁴¹

Ugyanezt a szabályt terjesztették ki a menekültek gyerekeire is, s abban állapodtak meg, hogy addig megy a jelölés, amíg el nem érik ezt a számot.

A Palesztina Hivatal munkájával egyébként még a Magyar Cionista Szövetség vezetői is elégedetlenek voltak. Egy 1943 márciusában keletkezett dokumentum szerint nem a megfelelő emberek kivándorlását támogatják, nem tartják be az MCSZ „irányelveit”, és különféle szervezési problémákat is a hivatal nyakába varrtak.⁴² Azt is kritizálták, hogy a pénzforgalom nem kellően ellenőrizhető, az *aliják* költségvetését nem szavaztatják meg kellő időben az elnökséggel, a hivatal nem a megfelelő időben ülésezik, s egyáltalán: nem készíti fel a fiatalokat és hozzátartozóikat a különféle a viszontagságokra: „A legutóbbi alijahnál például a hozzátartozók a legutolsó percekben sem tudták, hogy hol búcsúzhatnak el hozzátartozóiktól, hogy a kivándorlók hova vihetik csomagjaikat és hogy azok hogyan kerülnek ki az állomásra...”⁴³

A Palesztina Hivatalnál történő változtatás igényére világított rá pár szatmárnémeti cionista levele Marton Ernő főszerkesztőnek, az Északerdélyi Cionisták vezetőjének 1943. december 26-án.⁴⁴ A levél, bár partikulárisnak tűnik, súlyos gondról ad számot. 1943 augusztusában közölte velük a budapesti, majd a kolozsvári Palesztina Hivatal, hogy 11 szatmári *vatik* (azaz „régicionista”) *certifikátot* kapott. Amikor megtudták, hogy kik is mennek, tiltakoztak, hiszen

„A közölt nevek között legnagyobb felháborodásunkra első helyen 6 olyan ember szerepelt, akik az Erecnek és a cionista gondolatnak mindig nyílt ellenségei voltak, nagyrészt igen gazdag üzletemberek, köztük olyan is, aki erkölcsi szempontból súlyosan kifogásolható.”

A szatmárnémeti cionisták azért panaszolták fel ezt, mert a régi cionisták közül, akik már felszámolták egzisztenciájukat, nem kaptak ilyet, ez 140–180 embert érintett. Ugyanakkor azért a tiltakozásból lett valami, hiszen értekezletet tartottak Budapesten (ezen részt vett Komoly Ottó,

⁴¹ Uo.

⁴² 1943. március 9. A levelet valószínűleg Komoly Ottó írta (uo.).

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. A levelet dr. Schwartz Lajos, dr. Rosenfeld Andor, dr. Rosenfeld Andorné, Salamon Ármin, Weisz Elemér és Klein Sándor írta alá.

de az ő képviselőjük is), ám csak egy „szordínós” tiltakozó levél született. Isztambul magyarázkodott, majd újabb *certifikátokat* ígért, miközben a szatmári „veterán cionisták” elutaztak az országból. A szatmáriak gyanakodtak a pesti Palesztina Hivatalra, majd – jobb híján – lemondtak tisztségeikről, és minden iratot Martonnak ígértek.⁴⁵

Alija – a gyakorlatban

A magyarországi cionista fiatalok számára több legális lehetőség is adódott, ha *alijázni* akartak. Az egyik az volt, hogy a héber egyetemre iratkoztak be, és a palesztinai, nahalali női mezőgazdasági iskolák is több kivándorlót befogadtak, így a később legendássá vált s mártírhalált halt ejtőernyőst, Szenes Hannát is.

Az első világháború és 1938 közötti években minden évben 200–300 ember vándorolt ki Magyarországból Palesztinába, de 1938 után ez a szám megnőtt. 1938–1943 között – Hava Eichler adatai szerint – 1793 legális magyar zsidó bevándorló érkezett Palesztinába.⁴⁶ Fordulópontot jelentett, amikor Olaszország belépett a háborúba, mert ezután a Balkánon és a Közel-Keleten keresztül közlekedtek a hajók. 1941-ben 625-en távoztak. Ugyanez év áprilisában Anglia felfüggesztette a Magyarországnak szánt *alijaengedélyek* kiadását, mondván, hogy megszakadtak a két ország diplomáciai kapcsolatai. Bár 1942-ben a Szochnutnak ismét sikerült *alijaengedélyeket* szerezni.

1943-ban 125 ember hagyta el Magyarországot, és az utolsó legális *alijacsoport* 1944 elején távozott az országból.

A kivándorlók többsége nem volt magyar állampolgár. Csak 166-an voltak magyar állampolgárok, ami azért jelezte a hagyományos asszimilációs modell erősségét és a cionizmus korlátait is. 1941. május 9-én 200 gyermek hagyta el az országot.

⁴⁵ „Mert itt a zsidók azt beszélnek és szentül hiszik, hogy a *certifikátoknak* fix áruk van, Budapesten – úgy mondják – széltében-hosszában van egy »fekete PH«, ahol letétbe kell helyezni a megszabott összeget, ennek ellenében heteken belül szállítják a kész *certifikátot*, de – mondják – nem olyat, mint a cionistáké, amivel nem lehet utazni, hanem olyat, amely vízumokkal is el van látva.” (Uo.)

⁴⁶ Ebből 560-an 1939-ben és 483-an 1940 elején (Eichler).

Az ifjúsági alija

A cionista ifjúsági mozgalmak harcoltak azért, hogy az ifjúsági *alijacsoportba* bekerüljenek. A polgári cionista Hanoar Hacioni emberei például ezért jártak 1938 szeptemberében a Magyarországon tartózkodó Mose Kolodni (Kol) *sliachnál* (kiküldött), aki azt tanácsolta nekik, hogy forduljanak Henriette Szoldhoz és Martin Rosenblatthoz, akik az idő tájt Londonban tartózkodtak.

Az ifjúsági *alija*, az Alijat Hanoar ügyében 1939 végén járt Magyarországon, de elsősorban a menekültek gyermekeivel akart foglalkozni, ezért Kárpátaljára utazott és találkozott a palesztinai baloldali kibucszervezet, a Kibuc Hameuchad küldöttével, Slomo Lipszkivel.

A baloldali Hanoar Haivri és a vallásos cionista Mizrachi is ifjúsági *alijapapírokat* akart szerezni, de például a Mizrachinak azt tanácsolták, hogy forduljanak a londoni központhoz (Hendel) és Genfben dr. Jozsef Burghoz. Végül 1940 végén csatlakoztak a magyarországi gyerekek az ifjúsági *alijához*. 200 engedély érkezett, egyenlő arányban Kárpátaljára, Erdélybe, a menekült gyerekek, valamint a trianoni Magyarország gyerekei számára.

A mozgalmak többször is kérték, hogy az *alijaengedélyeket* az elfogadott kvóták szerint állapítsák meg, de több mozgalom számára (Bne Akiba, Hanoar Hacioni) rendkívül nehéz volt a kérés, mivel Erec Jiszráélben kisebb erővel rendelkeztek, mint Magyarországon.

Az illegális aliják: alija bét

A revizionista alija

A cionista revizionista mozgalom volt az, amely elsőként szervezett illegális *aliját*. Ugyanakkor 1935 óta teljesen külön tevékenykedett a cionista világszervezettől, és Új Cionista Szövetség néven új szervezetet hozott létre. Mose Galili 1937-ben Bécsben szervezte meg az első csoportot. A revizionista cionista mozgalom atyja, Vlagyimir Zsobotyinszkij és Avraham Stavsky szintén erőteljesen részt vettek a mozgalom megszervezésében. Stavsky 1938 folyamán többször is Magyarországon járt, hogy Schwartz Lászlóval, a revizionista mozgalom magyarországi irányítójával tárgyaljon.

Némely revizionista igen jó rendőrségi kapcsolatokat ápolt. Amikor például a jobboldali cionista Ausländer Imrét (Natan Ben Chaim) a rendőrség letartóztatta, dr. Kálmán Imre revizionista ügyvéd szabadította ki.

Az első olyan hajó, amelyen már magyar revizionisták is utaztak, a Draga volt. A hajó magával vontatta az Artemesia nevű másik hajót, amely végül 1938-ban érkezett Palesztina partjaihoz.

Szintén 1938 decemberében, a Dunán Ruszcsukba utazott egy Rosenberg Tibor és Schwartz László vezette revizionista csoport. Ott vonatra szálltak és Várnába utaztak, majd egy Delfa nevű, Constan ából érkező hajóra szálltak át (melyen már 250 ember tartózkodott), de Budapestről parancsot kaptak, hogy térjenek vissza. Az Eszter nevű hajón is többen utaztak. 1939 májusában ismét egy csoportot vittek hajón Ruszcsukig, majd vonattal Burgaszba. Aztán a Lisel nevű hajóval továbbvitték őket, de az angolok május 31-én elfogták a hajó utasait.

A világ nem volt fehér-fekete, és a cionisták is ápoltak kormányzati, illetve államigazgatási kapcsolatokat. A revizionisták 1938-ban – állítólag – jó viszonyt építettek ki Pásztóy Ámonnal, a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) munkatársával, s az 1939-es *alija* végrehajtásában már a külügyi apparátus némely tagja is segített.⁴⁷ Pásztóy elsősorban az útlevelek megszervezésében segédkezett. Pásztóynak egyébként jó kapcsolatai voltak dr. Krausz Miklóssal (Mose), a Palesztina Hivatal vezetőjével is, hiszen Krausz arra hivatkozott, hogy a segítségével sikerült elérnie 1939-ben, hogy Munkácson és Kolozsváron irodát nyithasson a hivatal.⁴⁸ 1938-ban pedig, amikor Nachum Goldmann Magyarországra akart látogatni, Pásztóy mutatta be Krauszt Sombor-Schweinitzer Józsefnek, aki engedélyezte Goldmann útját és előadását, sőt még meg is hallgatta azt.⁴⁹

Kálmán Imre ügyvéd, a magyarországi revizionisták egyik vezetője – aki a kivándoroltatás irányítója volt –, közvetítők útján kapcsolatba lépett Csáky István külügyminiszterrel.⁵⁰

Az akció során az MFTR (Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt.) vezérigazgató-helyettese, Komarniczky Gyula és Roediger-Schluga Miklós címzetes igazgató biztosította a hajókat. A jugoszláv hajózási vállalattal közösen két hajót, az Erzsébet királynőt (ez magyar hajó volt) és a Cár Dusánt (jugoszláv hajó) szerelték fel erre a célra. Az Erzsébet

⁴⁷ A Betar 1937 és 1938 nyarán (Ausztrián, illetve Jugoszlávián keresztül) már útnak indított úgynevezett *alija bet* csoportokat Palesztinába. 1938 decemberében indult útnak az első hajó Budapestről kb. 150 utassal.

⁴⁸ Magyarul Beszélő Zsidóság Emlékmúzeuma (Cfát, Izrael). H.473.7063. Dr. Asher Cohen interjúja Mose Krausszal (1978. december 28).

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Lásd Petneházy Zalán írását: Egy hajóút margójára (*Magyar Nemzet*, 1987. november 28.).

királynőnek mintegy 500, a jugoszlávnak közel 300, Kelet-Európa különféle válságzónáiból származó utasa volt.

Az MFTR ruszei képviselője, Kunos Endre és – egyes források szerint – Thierry Herbert készítette elő az utat.⁵¹ A hajók 1939 júliusában indultak el, s az utasok Sulinában átszálltak a Noémi Júlia nevű, erre a célra átalakított teherhajóra, és sikeresen folytatták tovább útjukat. A hajón többségben voltak az anticionista ortodox Agudat Jiszrael emberei.

1939 végén a többi cionista csoport utasítást kapott arra nézve, hogy kössön egyezséget a Betarral, és kapcsolódjanak be az illegális *alijába*. A Betar azonban csak a Hechaluc Hamizrachival (a vallásos cionisták *chaluc* szervezetével) és a klálcionistákkal⁵² volt hajlandó együttműködni.

1940 elején a Szakarija nevű hajó ment Palesztinába/Erec Jiszráélbe, de az angolok elfogták őket és a magyar útlevéllel rendelkezőket kiutasították az országból. A magyarországi utasok három kis hajón (Szipinula, Sztornusz, Greyer) a Dunán utaztak lefelé.

Az idők változását jól mutatja az, hogy a cionista szövetségből részben önként, részben erővel eltávolított jobboldali cionisták tevékenységét a magyar cionista *mainstream* is értékelte. A revizionista *alija* a Magyar Cionista Szövetség hivatalos álláspontja szerint ugyanis „közérdeket” szolgált.⁵³ Ugyanakkor a helyzet rendezetlensége még mindig sokakat zavart, és több veterán cionista azt sürgette, hogy a Magyar Cionista Szövetség égisze alatt szervezzék meg az *aliját*, és ne a jobboldal szervezze meg.⁵⁴

⁵¹ Petneházy konzulként említi Kunos nevét, ami nem igaz. Thierry Heribert pedig – állításával szemben – nem volt ankarai követségi tanácsos, hanem 1938-ban vatikáni követségi titkár, 1940-ben pedig a külügyminisztérium politikai osztályának beosztottja (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1938, 1940).

⁵² *Klál*: általános (héberül). A polgári cionistákat (ifjúsági szervezetük: Hanoar Hacioni) nevezték így.

⁵³ „Ismeretes, hogy Magyarországról is jelentékeny illegális alija folyik, amelyet a magyarországi revizionista csoport intéz. Bizonyos mértékben közérdeket vélünk szolgálni, amidőn tagjaink tudomására hozzuk, hogy e szervezet székhelye Budapest VII., Dob u. 19.” A Magyar Cionista Szövetség közli. 1939. január 9. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, X.301. 9.d./168.).

⁵⁴ A Magyar Cionista Szövetség debreceni helyi csoportjának titkára – többek között – ezt írta dr. Buk Miklósnak Budapestre: „A Palesztina kérdésben szintén szíveskedjél hasonlóan eljárni. Nagyon jó lenne, ha létrejönne az MCSZ égisze alatti alija lehetőség, mert amit a Betar csinál, már több mint sok. Nem nehezítette meg ezt a dolgot az utóbbi hét kiélesedett világpolitikai helyzete?” Debrecen, 1939. január 27. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, X.301 9.d./168.).

Ebben a kérdésben érdekes fejlemény bontakozott ki. A magyarországi revizionista mozgalom egyik vezetője, dr. Gottesmann Lajos 1944-ben felkereste Komoly Ottót, hogy csatlakozni akar a cionista szövetséghez, azaz a sékelfizetési akciókhoz is csatlakozna és a nemzeti alapokat is támogatná, de azt igénylik, hogy szervezeti autonómiájukat megtartva, a szövetségen belül létesíthessenek Betar-, illetve Cohar-csoportokat.⁵⁵ A Magyar Cionista Szövetség újjászervezett *executívája* azonban úgy döntött, hogy nem legalizálják őket, csak akkor, ha a Cionista Világszervezetnek külön ez a kívánsága. Az ok az volt, hogy féltek attól, hogy az erős szlovákiai Betar-csoportok tönkreteszik a cionista szövetséget.

Egyéb mozgalmak illegális alijája

Több szervezet, így a baloldali cionista ernyőszervezet, az Erec Izrael Haovedet is panaszt emelt a revizionista *alija* miatt. A panasz lényege az volt, hogy a revizionisták válogatás nélkül mindenkit befogadnak és megpróbálnak kijuttatni Palesztinába.

A Hechaluc Haklal Hacioni (a polgári cionisták *chaluc*szervezete) és a Hechaluc Hamizrachi (vallásos cionista *chaluc*szervezet) emberei nyolc–tíz helyet kaptak addig minden hajón, de nem voltak megelégedve ezzel, ezért elhatározták, hogy külön *aliját* szerveznek.

1938-ban Mose Kolodni (Kol) Lengyelország felé mentében megállt Magyarországon, és ekkor a klálcionisták elmondták nekik panaszait. Miután hazatért Palesztinába, tanácskozott a Hapoel Hamizrachi és a klálcionisták szervezetének vezetőivel, és egyezséget kötöttek.⁵⁶ 1938 nyarán Prágába utazott két cionista, és egy orosz zsidótól, Arkagyij Szluckijtól hajót vettek, az Asimit. Amikor ez a magyarországiak tudomására jutott, Kolodnihoz fordultak, hogy ők is hadd csatlakozhassanak ehhez, de ő azt válaszolta nekik, hogy forduljanak a már Varsóban tartózkodó egyik hajót vásárló cionistához. Végül csak 1939 áprilisában indult el az Asimi, és a fedélzetén nem voltak magyar utasok.

1939 januárjában a mizrachista Binét Gavriel tudomására jutott, hogy a Hechaluc illegális *aliját* akar szervezni, ezért Epstein Ákossal együtt Prágába utazott, hogy ott találkozzon Eljahu Dobkinnal (Szochnut-

⁵⁵ 1944. február 4. Komoly Ottó német nyelvű levele Chaim Barlashoz (Central Zionist Archives [Jeruzsálem, Izrael] S57576.). Komoly ugyanakkor dr. Gottesmann Lajosnak csak azt írta, hogy a kérdést a felettes hatósághoz intézte (YV P-31 38.).

⁵⁶ Az egyezséget a klálcionisták részéről Mose Kolodni és Chaim Löwenstein, a Hapoel Hamizrachi részéről Mose Sapira, Jaakov Grünberg és Mose Krona kötötték meg (Eichler).

sliach), hogy megszervezzék az *aliját*. Dobkin azonban megtagadta, hogy tárgyaljon velük, mert nem a Hechaluc nevében jöttek.

A Magyar Cionista Szövetség elhatározta, hogy az ifjúsági szakosztály keretében *alija bét*tel foglalkozó hivatalt hoznak létre.⁵⁷ A magyar hatóságokkal is kapcsolatot teremtettek, hogy útlevelet szerezzenek azoknak, akiknek nincs.

1939 márciusában dr. Baruch Confino, egy veterán bulgáriai cionista Budapestre érkezett, és elmondta a cionistáknak, hogy megvette az Aegeus Nicolaos nevű hajót, amely Burgasz kikötővárosában várakozik. Elkezdték az emberek szervezését, a tehetősektől 25 font sterlingnek (ezer pengő) megfelelő összeget kértek. A Hanoar Haivri nem vett részt az akcióban, mert abban reménykedett, hogy az egyik Moszad-hajón fognak majd helyet kapni. Végül is 200 ember hagyta el Magyarországot és ment Bulgáriába, ahol még 100 ember csatlakozott hozzájuk. A hajó végül is Palesztina partjaihoz érkezett, de az angolok elfogták az utasok nagy részét. A kudarc miatt Confino „hivatalossága” megszűnt, de magánúton továbbra is csoportokat szervezett: Rudnyicer nevű hajója négyszer vitt utasokat Palesztinába.

1939 augusztusában Confino és Epstein Ákos a genfi XXI. cionista világtalálkozásra utaztak. A kongresszus cionista szempontból „legalizálta” a kivándorlásokat, de elítélte a partizánakciókat. A Szochnut Londonban, majd Párizsban állította fel a Moszad Le-Alija Betet.

A Hanoar Hacioni részéről Chaim Kaszás (Hermes) és egy másik cionista szervezte a kivándorlást. Elhatározták, hogy Várnába utaznak, és ott kérnek – a palesztinai központtól – *alija*engedélyt. A Rudnyiceren elhagyták Európát, de az angolok elfogták és egy jó darabig az átliti táborban tartották őket.

A Hechaluc elég sokáig ellenezte az *alija bét* tevékenységét, bár már 1934-től küldtek illegális hajókat Palesztinába. A Kibbuc Arci *alija bét* ügyekben küldte Magyarországra Slomo Lipszkyt, aki – miután látta, hogy a Moszadnak nincs elég hajója – elhatározta, hogy együttműködik Confinóval. Lipszky csoportokat szervezett, a Dunán kis hajókkal mentek, majd csatlakoztak a Rudnyicerhez. A Hanoar Haivri a harmadik és a negyedik csoporthoz csatlakozott (1939 novembere és 1940 januárja), és így harmincan jutottak el Palesztinába.

1940 elején Felvidékre utazott Cvi Jehiél Moszad-*sliach*, és megnyugtatta a magyarországi *sómérok*at, hogy a Pozsonyból és Prágából induló csoportokba be fognak kerülni.

⁵⁷ A Mizrachi részéről Binét Gavriel és Ungár Béla, a Hanoar Hacioni részéről dr. Weisz Zeév és dr. Baron Dov vezették az irodát (Eichler).

Közben azonban telt-múlt az idő, és Magyarország háborúba lépése gyakorlatilag megszüntette a magyarországi *aliya bet* esélyeit, az angolok pedig elhatározták, hogy az illegális bevándorlókat – ha kell, fegyverrel is – elűzik Palesztina partjaitól.

A Szilágyi szövegében szereplő kivándorlók legális úton, bár nem minden komplikáció nélkül hagyták el Magyarországot. A szervezők lázas tempóját az idők közelgő végezetének tudata is fokozta.

Példa a vallási identitás változására: Slomo Jissachar Teichtal rabbi esete

A vallásos zsidóság viszonya kezdetektől minimum ambivalens, de inkább ellenséges volt a cionista mozgalommal szemben. A zsidó hagyomány végtelen forrásvidékén vannak olyan források, melyekre később mint „cionistaakra” vagy éppen ellenkezőleg, „anticionistákra” lehetett hivatkozni.⁵⁸ A tengernyi példából csak párat emelnénk ki. „Nacionalista” szöveghelyek két *midrás*ban található: az egyik arról szól, hogy a zsidók miért érdemelték meg a megváltást (mert kötelezettséget vállaltak Egyiptomban arra nézve, hogy megőrzik a nyelvüket), a másik pedig arról, hogy Mózeset miért nem a Szentföldön temették el (mert nem ismerte el, hogy héber volt).⁵⁹ Az egyik legfontosabb és legnagyobb súlyú „anticionista” szöveghely, az úgynevezett *három eskü* szövege a *Babilóniai Talmud*ban található. Itt a következő olvasható:

„Rabbi Josze Rabbi Hanina fia azt mondta: »Mi volt a célja ennek a három fogadalomnak? Az egyik az, hogy Izrael *ne menjen fel* (azaz *ne alijázzon, mármint együtt/egységesen*) *falként* (selo jaalu behoma). A második az, hogy az Örökkévaló – Áldassék a Neve – ünnepélyesen megígértette Izraellel, hogy ne lázadjon fel a világ népei ellen. A harmadik az, hogy az Örökkévaló – Áldassék a Neve – ünnepélye-

⁵⁸ A nem túl bőséges kortárs magyar irodalomban megemlíteném Balázs Gábor kiváló cikkei (Balázs 1998a, 1998b).

⁵⁹ *Tana Dve Elijahu* 23:4. és *Midrash Rabbah: Deuteronomy* [Deuteronomium, Mózes V. könyve: Dvárim – N. A.] (London, Soncino, 1939, II, 8, 37). *Midrás*: olyan – részben – a talmudi korban keletkezett bibliamagyarázat, melyet a kor zsidó törvényhozói-komentátorai külön gyűjteményben szerepeltettek. A *midrás*irodalomban *aggadikus* (történelmi-morális részeket magyarázó kommentárok) és *halachikus* (törvényt magyarázó) *midrás*okat különböztetnek meg. *Tannák*: a Misna, a Talmud *halachikus* (törvényt magyarázó) részének tudósai (lezárta R. Juda ha-Naszi Kr. u. 200 körül).

sen megígértette a bálványimádókkal azt, hogy nem fogják Izraelt túlságosan elnyomni...«⁶⁰

Később a szekularizációval és a modernizáció előrehaladtával, illetve amikor kiderült, hogy a felépítendő zsidó állam berendezkedését nem a régi zsidó törvények alkalmazásával kívánják elgondolni, a hangnem is elmérgesedett. A fellépő vallásos cionizmust az ortodoxia 1904-ben Magyarországon *iszur* (azaz tilalom) alá helyezte, és – nem teljesen tisztázott körülmények között – ezt a tilalmat 1927-ben meg is újították, valamint az Agudat Jisrael „képében” anticionista világszervezet is alakult, a holokauszt pusztítása azonban átformálta a vallásos zsidóság politikai és ideológiai térképét.⁶¹ A második világháború után egyes kis csoportoktól (például szatmári haszidok stb.) eltekintve az ortodoxia *de facto* valóságként kezelte (és kezeli) a cionizmust és ezen belül a vallásos cionizmust: és inkább a már meglévő nemzeti-társadalmi formát próbálta/próbálja kitölteni minél vallásosabb tartalommal.

Ennek a változásnak az előhírnöke volt egy Magyarországon kiadott (s mára a vallásos világban óriási tekintélynek örvendő) könyv. Az egykori pöstyéni *dajan* (rabbinikus bíró), Slomo Jisszachar Teichtal Gyermekek örvendező anyja (*Em habanim szmecha*) címmel magyarítható, héber nyelvű könyvet adott ki Budapesten (Teichtal 1943).⁶²

Teichtal rabbi írása rendkívül tiszteletteljes módon, de szembefordult az ortodoxia élesen cionizmusellenes tételeivel, ugyanakkor maga is bevallja, hogy fordulatát az átélt események okozták:

⁶⁰ *Babilóniai Talmud*, Ketubot 111 a.

⁶¹ Az 1904. évi tilalmat (cionistákra és *mizrachistákra*) az 1927. december 6–7-én Budapesten ülésező Orthodox Központi Bizottság újította meg: „Elhatározták a tilalomnak a rabbik általi aláíratását, a hitközségeknek való szétküldését és sajtói közzétételét. Kimondották továbbá, hogy aki a mozgalmakban részt vesz, azt mindennemű hitközségi, ill. chevrai funkcióból kizárják.” (A központi bizottság ülése. *Zsidó Újság*, 3., 1927/47. [december 9.] – 5688 Kiszlév 15., 2.) Ott voltak: Grünfeld Simon büdszentmihályi, Rosenbaum Mózes kisvárdai, Silberstein Jósua váci, Strasser Salamon debreceni főrabbi, az Orthodox Központi Bizottság rendes tagjai. Teitelbam Naftáli nyírbátori és Csillag Emánuel földesi főrabbit erre az alkalomra hívták meg. (A magyar orthodoxia tilalma a cionizmus ellen.” *Egyenlőség*, 46., 1927/50. [december 10.], 13.)

⁶² A könyv a II. világháború után komoly karriert futott be, angolra is lefordították. Teichtalról ír Cvi Zehavi is (*Az asszimilációtól a cionizmusig... Jeruzsálem, 1973, 412–413*).

„Megtört lélekkel beszélek népem pusztulásáról, arról, mely a napokban történt velünk.⁶³ A száműzetés győzelmet aratott rajtunk és tényleges valósággá változott, ez az a fő szerencsétlenség, mely mindent felölel. Ahogyan meg is írták: *aki halálra való, a halálra, aki kardra, a kardra, aki éhségre, az éhségre, és aki fogságba, a fogságba* (Jeremiás 15:2).⁶⁴

A *Talmud* megjegyzi azt, hogy az összes itt említett sors rosszabb, mint az említett előzőek, a fogság magában foglalja az összes előzőt (Bava Batra 8b, lásd Rasi). Izrael büszkeségét lemetszették, és egész történelmünk során még nem volt ekkora csapás rajtunk.

Igaz, hogy voltak már nehéz időszakok Izrael életében az elmúlt időkben, de csak távoli és elszigetelt helyeken, és őseink menedéket tudtak találni máshol. Ennyire intenzív és kiterjedt mértékű szerencsétlenség még sohasem történt velünk, kivéve természetesen az őrült Hámán napjaiban, mikor is egy általános rendeletet hoztak meg a szent nép ellen, és az összes országok kapui zárva voltak előttük (Midras Eszter Rabba 7.). Jelenleg Európa – mely mindig is a zsidóság központja volt, és az utóbbi évszázadok gedólim és bölcsei születtek – már teljesen elpusztult. *Dúljátok, dúljátok az alapig benne!* (Zsoltárok 137:7) Nincs hová menekülnünk, az összes nép bezárta a kapuit előttünk. Teljesen bezárták: se ki, se be.”⁶⁵

Miután helyzetértékelést ad a könyvében arról, mennyiben és milyen módon kell segíteni a zsidóságnak egymást, szóval a helyzetleírás, a diagnózis megállapítása után következik a kezelés stratégiai és taktikai mozzanatainak bemutatása.

„Ennélfogva, mivel tilos a veszély idejében tett fogadalom teljesítését elhalasztani⁶⁶ és mivel némi haladéokban részesültem, mióta a fővárosban⁶⁷ vagyok, elkezdtem írni ezt a könyvet, mely a mi Szentföldünk felépítésével foglalkozik. Ennek a könyvnek az a célja, hogy felemeljem Földünket a porból és szeretet keltsek iránta zsidó testvéreink szívében, legyenek akár fiatalok, akár idősek. Akkor aztán vágyódní és törekedni fognak Országunk, Atyáink Földje iránt és

⁶³ Második bevezetés: <http://www.tsel.org/torah/emhabanim-eng/80.html#link>, utolsó letöltés: 2014. november 14.

⁶⁴ http://www.zsido.com/konyv/38/352/Jirmijahu_konyve/15, utolsó letöltés: 2014. november 14. (Bernstein Béla fordítása).

⁶⁵ Teichtal rabbi a lábjegyzetben Jehosua 6:1-et jelöli meg.

⁶⁶ Teichtal rabbi a Beresit Rabbára utal (81:1-2, Jakov Avinival kapcsolatosan).

⁶⁷ Budapest – Teichtal rabbi feljegyzése.

elhagyják a száműzetés országait. A Midras egyértelműen jelenti ki, hogy „jobb lakni Erec Jiszrael pusztáiban, mint Huc La-arec [külföld – N. A.] palotáiban (Beresit Rabba 39:8).”⁶⁸

Ugyanakkor az érvelésben nagyon fontos szerepet játszik, hogy kizárólag azokat a zsidókat célozza meg, akik a *halachikus* (vallásjogi) érvelésben otthon vannak, és az abszolút igazság elérését ennek a segítségével kívánják elérni.

Összegzés

A második világháború alatt megindultak azok a folyamatok, melynek során a magyar zsidóság identitása megváltozott. A már létező cionista mozgalomhoz új csoportok és személyiségek csatlakoztak, előkészítve azt a történelmi helyzetet, melynek végeredményeképpen a korábban hazafias/kormánypárti magyar zsidóság a cionista mozgalommal és a baloldallal kezdett rokonszenvezni, mely egyrészt sajátlagosan kollektív zsidó, másrészt a zsidóságot az általános (de vallás nélküli) emberiben feloldó választ nyújtott a magyar történelem *egyik legnagyobb nemzeti tragédiájára*, a holokausztra. Természetesen léteztek egyéni menekülési stratégiák is, de a gondolkodó, elemző elmére ezek a mozgalmak hatottak a leginkább.

Irodalom

- Balázs Gábor 1998a: Az alija megítélése a halakha irodalmában. *Szombat*, 10., 1998/1. (január).
- Balázs Gábor 1998b: Izrael Állam megítélése vallásos irányzatokban. *Szombat*, 10., 1998/2. (február).
- Braham, Randolph L. 1965: *Legitimism, Zionism and the Jewish catastrophe. Reprint from the Herzl Year Book 1964–65*. New York, Herzl.
- Cohen, Asher: The Halutz Resistance in Hungary 1942–1944. *East European Monographs* 1986.
- Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1938: *Magyarország tisztí cím- és névtára* 46. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

⁶⁸ Huc La-Arec: az Országgon, azaz a Szentföldön kívül (a mai héberben is használatos, a „külföld” megjelölésére szolgáló kifejezés).

- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1940: *Magyarország tisztii cím- és névtára 47*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Novák Attila 2000: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–49)*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Novák Attila 2010: A cionizmus mint akarat és képzet. *Kommentár*, 5., 2010/4. (http://kommentar.info.hu/iras/2010_4/a_cionizmus_mint_akarat_es_kepzet).
- Schmidt Mária (közread., bev. és jegyz. ell.) 1995: Komoly Ottó beadványa. *Valóság*, 38., 1995/4. [A beadvány eredetileg a Központi Cionista Archívumban (S/51 717) található.]
- Sipos Péter 2004: A zsidóság és a Horthy-rendszer politikája. *História*, 26., 2004/2–3. (<http://www.historia.hu/archivum/2004/040203sipos.htm>).
- Szilágyi Ernő 2005: *Egy ismeretlen a magyar vészidőszakról* (gondozta, a lábjegyzeteket és a kísérőtanulmányokat írta: Novák Attila). Budapest, Akadémiai.
- Teichtal, Slomo Jisszachar 1943 (5709): *Eim HaBanim Semeichah*. Budapest, Katzburg.

1941. Munkaszolgálatos konyha az Úz völgyében
© Fortepan/Magyar Zsidó Levéltár

Laczó Ferenc

Tanúságtételek a példátlanról

*Magyar zsidók beszámolóí a holokauszt
alapvető jellemzőiről 1945–1946-ból*

Bevezetés

eszmetörténeti tanulmányomban annak vizsgálatára vállalkozom, hogy a náci táborokból éppen csak visszatért magyar zsidó túlélők milyen tanúságtételeket tettek a nácik példátlan népiirtásának alapvető jellemzőiről. Konkrétabban arra keresek választ, hogy a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) interjúkészítői által 1945–1946-ban lejegyzett és a közelmúltban digitalizált 3666 szemtanúi beszámoló milyen kulcsfogalmakkal írta le a náci „végső megoldás” program emberellenes innovációit.¹ A gyűjtemény rövid ismertetése után elsőként annak bemutatására keríték majd sort, hogy a felvett jegyzőkönyvek mely táborokat nevezték megsemmisítő, illetve haláltábornak. A már 1933-tól üzemeltetett koncentrációs és a második világháború éveiben kialakított effajta táborok közti distinkció a holokauszt szempontjából ugyanis kulcsfontosságú: utóbbi táborok voltak megvalósításának legfőbb és leghírhedtebb színterei. Ezért érdemesnek tűnt külön is feltárni, hogy ezen egyedien nagyszabású, korai magyar zsidó dokumentációs projekt keretében az újfajta náci táborok tárgyalása pontosan milyen formákat is öltött. Tanulmányom e terminológiai kérdés tisztázása után a következő kérdéseket vizsgálja majd: a túlélők mely csoportjai hivatkoztak explicite a gázkamrákra, a náci megsemmisítési program leghírhedtebb megvalósítási módjára? A túlélők e tekintetben is megnyilvánuló kisebbsége miként számolt

¹ Ne feledjük, hogy e jegyzőkönyvek jóval azelőtt készültek, hogy a holokauszt általános megnevezési módjai kialakultak és elterjedtek volna. A DEGOB-ról lásd: Horváth 2009.

be rettenetes ismeretei megszerzésének módjáról, és az 1945–1946-ban felvett jegyzőkönyvek tanúsága szerint miként voltak képesek viszonyulni e roppant nehezen megemészthető tudáshoz?

Bár a háború utáni Magyarországon súlyos mulasztások történtek a zsidók társadalmi reintegrációja és anyagi kárpótlása, akárcsak az ellenük elkövetettekről való méltó megemlékezések terén, a holokauszt érdemi dokumentációja szinte azon nyomban megkezdődött.² Munkácsi Ernő zsidó közösségi vezető és különösen Lévai Jenő történelemszaki avanszáló újságíró ellentmondásos publikációi már a negyvenes évek második felében a magyar holokauszt részletes áttekintésével szolgáltak.³ A háború idején a zsidók ellen elkövetett bűntettek a népbírói perek során szintén jelentős figyelemben részesültek (Pető-Barna 2012). Harmadrészt számos magyar zsidó túlélő már az ország negyvenes évek végén bekövetkező sztálinizációja előtt megjelentette visszaemlékezéseit (Laczó m. a.3), a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság 29 interjúkészítője pedig többezernyi interjút készített a táborokból éppen csak visszatértekkel.⁴

A DEGOB az interjúkészítők feladatának megkönnyítése és az interjúk tartalmi egységesítése érdekében 12 témát felölelő kérdőívet dolgozott ki. E témák a következők voltak: személyi adatok; a zsidóság helyzete a deportált személy lakhelyén; a gettóba tömörítés és előzményei; a deportálás, a megérkezés; az első deportációs állomás, szervezet és lágerélet; az *Arbeitslager* (munkatábor), szervezet és lágerélet; az evakuálás; az evakuálás után következő állomások; a felszabadulás; lágerélet a felszabadulás után; az út hazafelé.⁵ A DEGOB-jegyzőkönyvek tehát úgy-

² Erről lásd: Fritz 2012. E bevezetés következő bekezdései részben megegyeznek megjelenés alatt álló tanulmányom bevezetőjével (Laczó megjelenés alatt [m. a.] 1). Érdemes tisztázni, hogy a holokauszt ekkoriban még nem számított elfogadott kifejezésnek.

³ Például Lévai 1948. Lévaíról lásd tanulmányomat: Laczó m. a.2. Lévai munkássága a katasztrófa legkorábbi empirikus feldolgozásai közé tartozik – bár egyúttal számos tendenciózus értelmezést is kínált. Lévai aktuális kritikáit lásd: Gyurgyák 2012 és Paksa 2013. A holokauszt korai historikusairól legújabban: Jockusch 2013.

⁴ Interjúk készítésén túl 30 ezer túlélő és 120 ezer meggyilkolt zsidó adatait is rögzítették, valamint összegyűjtöttek 10 ezer magyar zsidó témájú sajtócikket. A DEGOB három legfontosabb feladatának a túlélők hazahozatalát, a segélynyújtást és a dokumentációs tevékenységet tartotta. Utóbbi keretében munkatársai a jelentősebb pereket előben követték, és igyekeztek rögzíteni zsidó relevanciájú részeit.

⁵ E listából kiviláglik, hogy az interjúk eltervezői nem akartak vagy egyszerűen nem tudtak megfelelőbb terminológiával élni: munkatáborokról és a lágeréletéről érdeklődtek, nem téve említést se más típusú táborokról, se a halál különböző formáiról. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a túlélők a holokauszt e kulcsfontosságú aspektusait e korlátok ellenére artikulálták.

nevezett félig strukturált interjúkat tartalmazzák, forrásainkra interjúalanyok és -készítők közös produktumaként érdemes tekintenünk.⁶

E sokezernyi interjút másfél éven belül készítették, így nem túl meglepő, hogy – bár a jegyzőkönyvek változatos hosszúságúak és vannak köztük több tucat lapnyi terjedelműek is – számos közülük mindössze néhány paragrafusnyi, és elsősorban leíró jellegű. Többségük lapjain szinte csak elvétve kerül sor összetettebb értelmezési kérdések tárgyalására vagy érzelmek nyílt kifejezésére.⁷ E mostanra digitalizált többezernyi beszámoló azonban így is roppant gazdag forrásanyaggal szolgál. E korpusz alapján többek között azt is részletesen meg lehet vizsgálni, hogy szemtanúk százai 1945–1946-ban miként beszéltek a holokauszt alapvető sajátosságai közé tartozó rettenetes újdonságokról, a megsemmisítő és a haláltáborokról, illetve a gázkamrákról.

Időbeli, geográfiai és nyelvi jellemzőkről

A DEGOB gyűjteménye tartalmilag mintegy tükrözi a magyar holokauszt számos sajátos jellemzőjét. Bár a magyar holokauszt első szakasza az 1941-es – Kőrösmezőn keresztüli – deportálás, mely a legkorábbi, 10 ezernél is több áldozattal járó náci tömeggyilkossághoz vezetett,⁸ és a keleti fronton végzett „munkaszolgálat” is több tízezer magyar zsidó elhalálzásához vezetett (Braham 1977; a Szovjetunió német megszállásáról: Pohl 2011), a náci táborok infernális világát a DEGOB csaknem összes interjúalánya a háború utolsó évében volt kénytelen megtapasztalni.⁹ Az egyes évek említésének gyakorisága kiválóan illusztrálja a jegyzőkönyvek időbeli fókuszait: az 1938–1941 közti évek mindegyikére ötvennél többször, de kétszáznál kevesebbszer utalnak, bár a tendencia egyértelműen növekvő. 1942 és 1943 említésére már több

⁶ A jegyzőkönyvek helyenként az utólagos szerkesztés jeleit mutatják. Példa erre, hogy a drasztikus élmények megnevezésekor néhány jegyzőkönyvben szerepel a „szokásos” kifejezés. Erre lásd többek között a 2920., 3128. és 2514. DEGOB-jegyzőkönyvet.

⁷ A kivételek közé tartozik a 2774. jegyzőkönyv, ahol is az alábbiakat olvashatjuk: „Hallottunk a krematóriumról, a gázkamráról és minden auschwitzi borzalomról, amelyről képtelen vagyok még beszélni, ha arra gondolok, hogy az enyéimet is ez a sors érte, még most is a legnagyobb kétségbeesés fog el, holott tudom, hogy ezek megmáshíthatatlan tények.”

⁸ Kőrösmező neve összesen 18 jegyzőkönyvben szerepel.

⁹ A legfőbb kivételt azon zsidó interjúalanyok jelentik, akiket nem Magyarországról deportáltak, hanem például Szlovákiából vagy Németországból: ők már évekkal 1944 előtt bekerültek a náci táborok univerzumába.

mint négyszázszor kerül sor, de a magyar holokauszt katasztrófájának mélypontja így is óriási mennyiségi növekedést indukált: 1944-re már 1773 jegyzőkönyv, azaz csaknem minden második tett explicit utalást. 1945-re még 678 jegyzőkönyv utalt, tehát jóval több, mint bármelyik 1944 előtti esztendőre – míg 1946-ra (amikor az utolsó DEGOB-interjúk készültek) már mindössze öt említést találni.

A magyar holokauszt geográfiai profilja is hasonlóan markáns volt. Legfőbb helyszínének egyértelműen Auschwitz-Birkenau számított, de jelentős számú magyar zsidót deportáltak a náci birodalom területén fekvő csaknem összes nagyobb táborba. A magyar holokauszt további áldozatai (amint épp már említettem is) egyrészt a keleti fronton, másrészt a náci oldalon tovább harcoló nyilas Magyarország egyre apadó területén lelték erőszakos halálukat. Auschwitz neve a jegyzőkönyvek többségében, összesen 1895-ben szerepel.¹⁰ A gyűjteményben a Hamburg mellett fekvő Neuenhamme kivételével a náci rezsim tizenkét éve alatt összesen 100 ezernél is több fogollyal rendelkező németországi tábor mindegyikének nevével legalább százszor találkozunk: Mauthausen 851-szer, Bergen-Belsen 518-szor, Dachau 376-szor, Buchenwald 349-szer, Ravensbrück 253-szor, Theresienstadt 173-szor, Stutthof 132-szer, Flossenburg 129-szer, Gross-Rosen 119-szer és Sachsenhausen 104-szer szerepel.¹¹ (Bár korántsem meglepő, talán mégis érdemes külön tisztáznom, hogy a lengyel zsidóság megsemmisítésének legfőbb színhelyei – Bełżec, Chełmno, Sobibór és Treblinka – ugyanakkor nem szerepelnek; a náci táborokról: Herbert–Orth–Dieckmann 1998, Benz–Distel 2005–2009; az úgynevezett *Aktion Reinhardt*ról legújabban: Berger 2013.) A náci *Generalgouvernement* főbb városaira, így Varsóra és Krakkóra már többen utaltak, ezen utalások száma azonban szintén viszonylag alacsony.¹² Lublin városát 24-en említették, viszont Majdaneket, az 1941-ben létrehozott koncentrációs tábort, melyet a nácik az *Aktion Reinhardt* idején megsemmisítő táborrá alakítottak, már csak hárman.¹³

¹⁰ Birkenaura 426 jegyzőkönyv tesz utalást (ezek közül számos lapjain Auschwitz neve nem szerepel). Monowitz neve 44 jegyzőkönyvben olvasható.

¹¹ Gross-Rosen többnyire Grossrosenként szerepel a jegyzőkönyvekben.

¹² Varsó magyarul 85-ször, németül pedig 21-szer szerepel. Krakkó magyarul 61-szer, németül pedig 23-szor.

¹³ Majdanek két nagymihályi (ma Michalovce, Szlovákia) zsidó német nyelvű beszámolójában is szerepel. Egyiküket 1942-ben deportálták, és beszámolója szerint három hónapig dolgozott Majdanek építésén. Másikuknak a családtagjait ölték meg Majdanekben (97. és 2652. jegyzőkönyv). Majdanek neve egy balassagyarmati ügyvéd beszámolójában is szerepel: ő a melki *Blockältesterér*ről (barakkfelelős) jegyzi meg, hogy korábban Majdanekben szolgált (3550. jegyzőkönyv). Majdanek tehát részleges kivételnek nevezhető, bár hivatalos nevét (KZ Lublin) szintén nem használta senki.

A magyar holokauszt geográfiai profiljának megfelelően tehát jelentős számú magyar zsidó túlélő tudott beszámolni Auschwitz-Birkenauról és Stutthofról, valamint a tőlük nyugatra fekvő táborokról, a keletebbre fekvő megsemmisítő táborokra azonban gyakorlatilag nem is utaltak (a náci birodalomba betagozott lengyel területeken végrehajtott zsidóellenes népiirtásról: Młynarczyk–Böhler 2010).

A DEGOB interjúinak nagy többsége magyarul készült, de jelentős számban szerepelnek a gyűjteményben német nyelvűek is.¹⁴ A náci táborok megtapasztalása, megismerése és későbbi felidézése többnyelvű, a magyar zsidó túlélők számára elsősorban magyar és német nyelvű folyamat volt, és a náci gonoszság innovációira vonatkozó számos kifejezés megtanulását is jelentette. Mindhárom lentebb elemzésre kerülő kulcsszó, a megsemmisítő tábor, a haláltábor és a gázkamra is épp ezen, újonnan tanult fogalmak közé tartozott.

Szörnyű tapasztalataik némelyike szemlátomást azokban is német nyelven ragadt meg, akiknek az anyanyelve magyar volt. Míg a német nyelvű jegyzőkönyvekben gyakorlatilag nem szerepelnek magyar kifejezések, a magyar nyelvűekben találni néhány német kifejezést is, többek között épp a *Vernichtungslager*t (megsemmisítő tábor). A két nyelven felvett jegyzőkönyvek terminológiája korántsem volt azonos: míg például a *Vernichtung* kifejezés gyakran szerepelt, magyar megfelelője, a megsemmisítés alig. Eközben számos túlélő használta a kiirtás szót, bár német megfelelőjét, az *Ausrottung*ot szinte egyikük sem.¹⁵

Megsemmisítő és haláltáborok

A DEGOB jegyzőkönyvei az európai zsidóság holokausztjáról brutálisan konkrét ismeretekkel szolgálnak, a megsemmisítő és haláltáborokra is jegyzőkönyvek százai utalnak expliciten.¹⁶ A nácik megsemmisítő tábo-

¹⁴ Találhatók francia és angol nyelvű beszámolók is, bár számuk messze kisebb, mint a német nyelvűeké.

¹⁵ A „kiirt” ige és a „kiirtás” főnév 65 alkalommal utal zsidók kiirtására. A német *Ausrottung* főnév viszont csak egyszer szerepel, az *ausrotten* ige pedig egyáltalán nem.

¹⁶ E konkrét utalások gyakorisága szembeállítható az általános, absztrakt vagy ideológiai kifejezések – tragédia, katasztrófa, zsidóüldözés vagy akár a nácizmus – csaknem teljes hiányával. A németekre 2465 jegyzőkönyv utal, a nácikra viszont csak 51. A németek után leggyakrabban említett etnikumok a következők: amerikaiak (1754), oroszok (1576, miközben a szovjet kifejezés csak hatszor szerepel), magyarok (1238), lengyelek (854), csehek (656) és angolok (573). Jellemző továbbá, hogy jóval gyakrabban olvashatunk például Josef Mengeléről, Auschwitz-Birkenau hírhedt orvosáról,

raikat 1941–1942 során fejlesztették ki, a német *Vernichtungslager* kifejezés 144 jegyzőkönyvben szerepel.¹⁷ Figyelemreméltó, hogy e jegyzőkönyvek közül csak 45 német nyelvű, a többi – azaz több mint kétharmaduk – amúgy magyarul van.¹⁸ Az interjúalanyok a „megsemmisítés” szót magyarul viszont csak 11-szer használták. Melléknévi formája, a „megsemmisítő” a táborokkal kapcsolatban már 13 esetben, bár négy különböző írásmóddal szerepel.¹⁹ Eközben a német *Todeslager* kifejezés mindössze két jegyzőkönyvben bukkan fel, magyar megfelelője, a „haláltábor” viszont 31-ben.²⁰ Sőt mi több, a haláltábornak hét további írásmódját is felfedezhetjük, melyek összesen további 44 jegyzőkönyv lapjain szerepelnek.²¹ A megsemmisítő és haláltáborokra explicite utaló dokumentumok tehát önmagukban is jelentős korpuszt alkotnak – bár kétségtelenül igaz, hogy a táborok különböző besorolási módjainak ezek csak egy részét, noha ugyancsak jelentős szegmensét alkotják.²²

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a meginterjúvolt magyar zsidók a *Vernichtungslager* kifejezést és magyar megfelelőit kevésbé meglepő módon leggyakrabban Auschwitz-Birkenau típusának megnevezésére

akivel számos magyar zsidó túlélő személyesen is kénytelen volt találkozni, mint a kor politikai vezetőiről, Adolf Hitlerről, Horthy Miklósról, Sztójay Döméről vagy Szálasi Ferencről. Mengele neve 344 jegyzőkönyvben szerepel (igaz, 56 alkalommal Mengerleként), Szálasié 90-ben, Hitleré 89-ben, Horthyé 41-ben, Sztójayé pedig csak háromban.

¹⁷ 135-ször helyesen van leírva, kilencszer viszont helytelenül.

¹⁸ E nagyon markáns tendencia arra utal, hogy e német kategória jegyzőkönyvi említéseiben alighanem az interjúkésztők is szerepet játszhattak. (Ennek pontos mértékéről azonban mindössze feltételezésekkel élhetnénk.) A *Vernichtung* szó amúgy legtöbbször a *Lager*rel együtt szerepel, akadt azonban negyven jegyzőkönyv, ahol anélkül. A *vernichtet* íge 35 beszámolóban szerepel.

¹⁹ Ezek a következők: „megsemmisítő tábor”, „megsemmisítő láger”, „megsemmisítő-láger” és „megsemmisítő lager”. (Nem szerepelnek viszont az alábbiak: „megsemmisítő-tábor”, „megsemmisítőláger”, „megsemmisítőlager”, „megsemmisítő-tábor” és „megsemmisítő-lager”.)

²⁰ A magyar „halálgár” kifejezés is előfordul háromszor, míg német megfelelője, a *Todesfabrik* hiányzik. A halálgár kifejezés Auschwitzra (3551. jegyzőkönyv), Kőszegre (2380. jegyzőkönyv), illetve a német halálgárákra utal (3651. jegyzőkönyv). A szó szerepel Sz. Palkó Vilma könyvének címében is (Sz. Palkó 1945).

²¹ Ezek: „halál-tábor” (3), „halálláger” (16), „halál-láger” (7), „halál láger” (2), „halállager” (5), „halál-lager” (8), „halál lager” (3). A „halál tábor” írásmód nem szerepel.

²² A „megsemmisítő tábor” kifejezés majdnem annyiszor (157-szer) szerepel, mint a „munkatábor” (220-szor, ebből 114-szer németül), és többször, mint a „koncentrációs tábor” (117-szer, ebből 28-szor németül). „Haláltábor”-okra tett utalásból is találni majdnem ugyanennyit (77). E distinkciók szisztematikus feltáráására készülő másik tanulmányomban keríték majd sort. A német *Lager* szó 1828, a német-magyar *láger* 1211, a tábor 1143 jegyzőkönyvben szerepel.

használták, összesen 62 alkalommal, tehát az összes gyűjteménybeli eset csaknem felében. A jegyzőkönyvek ugyanakkor további táborok egész sorát kategorizálták ily módon: e besorolásban 38 különböző tábor részesült legalább egyszer.²³ Gunskirchent 11, Bergen-Belsent pedig kilenc jegyzőkönyvben illették e kifejezéssel, e táborokat pedig Ebensee (hat), Ravensbrück (öt), Stutthof és Gross-Rosen követte (egyaránt négy utalással). A releváns jegyzőkönyvek nagy többsége mindössze egyszer használta e kifejezést. Akadnak azonban olyan jegyzőkönyvek is, amelyek lapjain egynél több táborra hivatkoztak ily módon.²⁴

A haláltábor megnevezést a DEGOB jegyzőkönyvei összesen 21 táborra vonatkoztatták, miközben az utalások megoszlása az imént vázolttól jelentősen eltért. Messze leggyakrabban Bergen-Belsent említették: e tábor 30 jegyzőkönyv is haláltábornak nevezte.²⁵ A második – 14 említéssel – e listán is Gunskirchen. A harmadik leggyakrabban haláltábornak nevezett hely Kőszeg volt, amit öten is ekképpen soroltak be. Érdemes külön említeni, hogy Auschwitz-Birkenau mindössze két jegyzőkönyvben szerepel haláltáborként.²⁶

A holokauszt túlélőivel 1945–1946-ban készített interjúk jegyzőkönyvei ezen új szavakkal leggyakrabban tehát Auschwitz-Birkenaura, Bergen-Belsenre és Gunskirchenre utaltak. Míg azonban Auschwitz-Birkenaut visszatérően megsemmisítő tábornak nevezték és csak elvétve haláltábornak, Bergen-Belsent több mint háromszor annyian nevezték haláltábornak, mint megsemmisítő tábornak. Ennél is meglepőbb eredmény, hogy mindössze egyetlen táborra utaltak mindkét

²³ A megsemmisítő tábornak nevezett további táborok listája így fest: Buchenwald, Dörnau, Kaufering, Mauthausen, Ohrdruf (3 alkalom), Landsberg, Nordhausen (2), Berga am Elster, Blechhammer, Dachau, Donnerskirchen, Dora, Ehrlich, Flossenburg, Halberstadt, Henkel, Krasnow, Ludwigslust, Majdanek, Płaszów, Remsdorf, Salzwedel, Schirokopaz (?), Trautenau, Huta, Demba, Opelo, Meserice, Toschwitz, Oranienburg, Fehrbellin (1).

²⁴ A 998. jegyzőkönyv például Auschwitz-Birkenaut és Bergen-Belsent is *Vernichtungslager*nek nevezi. Sőt, két jegyzőkönyv két egyaránt *Vernichtungslager*nek nevezett tábor összehasonlítására is sort kerített. Ezek az 1458. és a 3303. jegyzőkönyvek – mindkét esetben Auschwitz-Birkenau volt az összehasonlítás egyik tárgya.

²⁵ Ian Buruma 2013-ban megjelent könyvében úgy ír, hogy „A nyugati sajtóban elsőként Belsen képei jelentek meg, és Britanniában Belsen vált a náci tömeggyilkosság legfőbb szimbólumává [...] pedig nem volt megsemmisítő tábor.” (Buruma 2013, 29; saját fordításom – L. F.)

²⁶ A haláltábornak nevezett további táborok listája Mauthausen (3 említés), Auschwitz, Buchenwald (2), Berg am Elster, Dora, Dörnau, Ehrlich, Hersbruck, Hidegség, Kaufering, Landsberg, Mühlendorf, Ohrdruf, Ostrowsk (ez kivételes esetnek számít, ugyanis itt keleti fronti munkaszolgálatos tapasztalatairól van szó), Kaufbeuren (az interjúkészítő a nevet Riedelaura javította), Seifenwasser, Spaichingen és Wöbbelin (1).

módon legalább tízszer, és e tábor az előző kettőnél jóval kevésbé ismert Guns kirchen volt, Mauthausen-Gusen altábor, melyet a háború legutolsó szakaszában nyitottak meg, és melynek legtöbb foglya haldokló magyar zsidó volt.

Auschwitz-Birkenau esetében az interjúalanyok közül sokan a tábor egy részét nevezték *Vernichtungslager*nek: a 60 megnevezés közül 33 a Lager C-re vonatkozott.²⁷ Miközben néhány túlélő a Lager A-t és a Lager B-t is megsemmisítő tábornak nevezte, erre jóval ritkábban került sor.²⁸ Számos beszámoló a tábor komplexum e részeit úgy nevezte *Vernichtungslager*nek, hogy a kifejezés jelentését nem akarta tisztázni, néhányan azonban próbálták igazolni ezen új kifejezés használatát.²⁹ Egyikük a megsemmisítő tábor működését a túlélés kivételességéhez kötötte:

Én itt a C. Lagerbe kerültem, ez nem Arbeitslager, hanem egy Vernichtungslager volt. Ez volt Auschwitzban a legszörnyűbb hely. Nem dolgoztunk semmit, egész nap a priccsen feküdtünk, vagy Zehlapellt álltunk, napközben nem mehettünk ki W. C.-re sem, csak ha appellt mentünk állni. Már reggel 6 órakor kezdtük meg az appell állást, esőben, sárban, sokszor térdeltettek, ha hiányzott valaki, vagy ha az SS-ek tévedtek a számolásban. A legnagyobb izgalmat a szelektálások váltották ki. Aki gyengének érezte magát, soványnak vagy kövérnek, az szaladt, menekült, amerre látott, de nagyon kevésnek sikerült ilyen módon megúsznia. Én is elbújtam mindig a válogatásnál, később, mikor rájöttek az SS-ek, váratlanul jelentek meg, elállták a kijáratokat, és ha valaki hiányzott, a capokat fenyegették meg lelövésessel. Állandó izgalomban folyt itt az életünk. A mi Lagerünkben nagyon kevesen maradtak életben.³⁰

Másikuk azt állította, hogy a Lager C „kimondottan vernichtungslager volt, nagyon féltünk, mert a szelektálások nagyon gyakoriak voltak,

²⁷ Lásd az alábbi jegyzőkönyveket: 52., 78., 123., 131., 132., 264. (az egyetlen magyar nyelvű utalás), 591., 592., 699., 770., 790., 813., 931., 992., 1135., 1137., 1215., 1235., 1514., 1519., 1942., 1989., 2276., 2294., 2513., 2828., 2902., 2938., 3090., 3096., 3311., 3401. és 3481.

²⁸ Hat, illetve két alkalommal hívták őket annak. A Lager A az alábbi jegyzőkönyvekben szerepel megsemmisítő táborként: 91., 174., 180., 654., 815. és 1371., a Lager B pedig az 1073.-ban és a 2298.-ban.

²⁹ Két túlélő (tévesen) azt állította, hogy a Lager C és Birkenau kapujára *Vernichtungslager* volt írva: 790. és 3148. jegyzőkönyv.

³⁰ 3090. jegyzőkönyv.

jóformán minden nap éjjel és nappal is”.³¹ Harmadikuk arról számolt be, hogy „A mi lágerünk Vernichtungslager volt, így tehát nem dolgoztunk. A napi munka csak az appellálásból állott, még délután 4–7-ig is ezt csináltuk. Öt és fél hónapig voltam Auschwitzban, ezen idő alatt igen sokszor volt szelekció, az utóbbi időben naponta kétszer is. A blokkban nyíltan hangoztatták, hogy a kiválasztottakat krematóriumba viszik.”³²

Akadtt olyan szemtanú is, aki felidézte azon auschwitz-birkenau-i jeletet, amikor is a *Blokkova* tisztázta a tábor funkcióját: „Itt nincs segítség, itt mindegyiknek meg kell döglenie. Továbbá azt mondta »mit gondoltok, ez nem szanatórium, ez egy Vernichtungslager«.”³³ Egy másik szemtanú ehhez hasonlóan a foglyok halálra ítéltségét emelte ki: „Mi a C. Lagerban voltunk, körülbelül 32 000-en, és mindannyian a megsemmisítésre voltunk itt ítéelve, mint ahogy a Lager neve is mutatta, Vernichtungslager.”³⁴ Az egyik beszámoló definíciószerű meghatározással szolgált:

„Ein sogenanntes Vernichtungslager, was soviel bedeutete, dass das Hauptstreben der Lagerleitung dahin ging, den Lagerinsassen das Leben derart zu verbittern, dass sie nach kurzer Zeit körperlich total herunterkommen, um dann einen Grund für ihre Vergasung zu haben.” [Úgynevezett megsemmisítő tábor volt, ami annyit jelent, hogy a láger vezetőségének legfőbb törekvése nem másra irányult, mint hogy a foglyok életét olyannyira megkeserítse, hogy azok testileg teljesen leromoljanak, ezáltal pedig elgázosításuknak oka teremjen.]³⁵

A legrészletesebb magyarázat, hogy a Lager C mitől is számított megsemmisítő tábornak, így hangzott:

„Wir wurden in das C-Lager gewiesen, das, wie wir von den übrigen Gefangenen erfuhren, den Charakter eines Vernichtungslagers hatte. Dies bedeutete, dass man von hier nach vorheriger Selektion entweder in die Gaskammer, also zur Vernichtung, geführt oder nach einem von Auschwitz mehr oder weniger weit entfernten

³¹ 931. jegyzőkönyv.

³² 123. jegyzőkönyv. Ezen elképzelés szerepel a 2276. jegyzőkönyvekben is.

³³ 3279. jegyzőkönyv.

³⁴ 3311. jegyzőkönyv, habár később kifejti, hogy néhányakat mégis munkára osztottak, és elkerültek Auschwitz-Birkenauból.

³⁵ 2291. jegyzőkönyv.

Arbeitslager gebracht, keinesfalls aber zur Arbeit in Auschwitz selbst verwendet wurde. [...] Wir hätten viel darum gegeben, wenn wir hätten arbeiten können, aber die Arbeitstransporte gingen immer nur aus dem A- und dem B-Lager ab, während die Insassen des C-Lagers offenbar ausnahmslos für die Vernichtung bestimmt waren. [A C táborba utaltak minket, aminek, mint arról a többi fogolytól értesültünk, megsemmisítő tábor jellege volt. Ez annyit jelentett, hogy innen előzetes szelekció után vagy a gázkamrába lehetett jutni, tehát megsemmisítésre, vagy Auschwitztól bizonyos távolságra lévő munkatáborokba, de Auschwitzban semmi esetre sem kellett dolgozni... Sokat adtunk volna azért, ha dolgozni engednek, de a munkatranszportok mindig csak az A és a B tábort hagyták el, miközben a C tábor lakóit kivétel nélkül megsemmisítésre ítélték.]³⁶

A bergen-belseni tábort haláltáborként vagy (kevésbé gyakran) megsemmisítő táborként tárgyaló jegyzőkönyvek gyakran utaltak az ott tapasztalt kommunikálhatatlanságára. Az egyik beszámolóban például a következőt olvashatjuk: „El sem lehet képzelni, hogy mi volt ott. Halállágerek. A nagy kintól és éhségtől egyik a másiknak az ételét vette el, abból a kevésből is, amit kapott. Mindenkire a halál leselkedett.”³⁷ Számos túlélő felidézte a tornyosuló hullahegyek első megpillantását, a tábor meglátásának sokszerű élményét: „A láger rögtön első látásra elárulta magát, hogy »halál-láger«. A blokk közepén volt egy halottas zelt, ebben kb. 500 halott nő lehetett.”³⁸ „Mikor ideérkeztünk, nagyon szörnyűnek találtam a helyet, és tudtam, hogyha nem történik csoda, nem élem túl.”³⁹ „A kapunál átadtak kísérőink, és mi beléptünk a belseni haláltáborba, hogy itt kimondhatatlan szörnyűség fogadott, azt, úgy hiszem, már nagyon sokan elmondták előttem. Hullahegyek hevertek az udvaron, több emelet magasságban. [...] Hogy hogy maradhatam meg, azt magam sem tudom. Az emberek úgy hullottak mellettem, mint a legyek.”⁴⁰ A hullák tömeges bergen-belseni látványa alighanem jelentős szerepet játszott abban, hogy e tábort számos szemtanú miért

³⁶ 3481. jegyzőkönyv.

³⁷ 3117. jegyzőkönyv.

³⁸ 1945. jegyzőkönyv.

³⁹ 3421. jegyzőkönyv.

⁴⁰ 1179. jegyzőkönyv. A hullahegyekre utalnak az alábbi jegyzőkönyvek: 365., 374., 2065., 2342., 2472., 2587., 3117. és 3575.

éppen haláltábornak nevezte.⁴¹ Eközben az egyik jegyzőkönyv definíció-szerű kijelentést is tartalmazott:

„Dieser Transport kam nach Bergen-Belsen, ein Lager, in dem nicht gearbeitet, sondern nur gestorben wurde. [...] Es war nicht leicht, zur Arbeit zugelassen zu werden, da Bergen-Belsen, wie gesagt, kein Arbeits-, sondern ein Todeslager war, d. h. ein Lager, das den Zweck hatte, die Häftlinge so lange zu quälen, bis sie auf irgendeine Weise zugrunde gingen.” [E transzport célállomása Bergen-Belsen volt, e táborban nem dolgozott senki, az emberek itt csak meghalni kényszerültek... Nem volt könnyű munkához jutni, mivel Bergen-Belsen, mint mondtam volt, nem munka-, hanem haláltábor volt, ami annyit tesz, hogy a foglyokat addig szenvedtették, amíg meg nem haltak.]⁴²

A harmadik, viszonylag gyakran megsemmisítő vagy haláltáborként azonosított tábor Gunskirchen volt. Leírásai részben hasonlítottak Bergen-Belsenéihez: „A günskircheni haláltábor minden borzalomnak a teteje volt. Erről nem lehet eleget beszélni, és aki maga nem látta, nem bírja elképzelni. Naponta 250–300 halott volt. Mindenki halálra volt itt ítélve, ha nem jöttek volna az amerikaiak május 4-én, az egész tábor elpusztult volna.”⁴³ Bár Gunskirchen csak a háború utolsó heteiben nyitotta meg kapuit, sok túlélője így is arról volt kénytelen beszámolni, hogy a náciknak csaknem sikerült megvalósítaniuk megsemmisítési terveiket, és ők maguk is majdnem áldozatául estek. „Ha még két

⁴¹ A Bergen-Belsent haláltáborként felidéző jegyzőkönyvekben a tábor elborzasztó látványán túl is számos egymást erősítő megállapítást találunk. Megítélésem szerint az alábbi idézet ezek reprezentatív válogatását tartalmazza: „Autóval vittek bennünket a bergen-belseni ún. »halál-lager«-ba, ahol leírhatatlan viszonyok uralkodtak. Mindenütt kimondottan hulla-hegyek voltak, rajtuk tapostunk állandóan. Tífuszos betegekkel zsúfoltak össze bennünket egy blokkban. Kirendeltek bennünket a halottak eltakarítására, melyre mi nem voltunk hajlandók, ekkor agyonlövésssel fenyegettek. Élelmezésünkről egyáltalán nem gondoskodott senki. Osztottak ugyan kenyeret, de meg volt mérgezve, ettől is nagyon sokan elpusztultak. Az egész lager tífuszos lett, a tetvek csak úgy hemzsegték rajtunk, tisztálkodásról szó sem lehetett. Pokoli kínokat álltunk ki. Naponta százával pusztultak az emberek, gyógyszer hiányában segítségéről szó sem lehetett. Az volt a szerencsénk, hogy pár nap múlva megérkeztek felszabadítóink, az angol csapatok, mert különben senki sem maradt volna életben.” (3529. jegyzőkönyv.)

⁴² 3207. jegyzőkönyv.

⁴³ 1690. jegyzőkönyv.

hétig nem jön felmentés, ott mindenki elpusztul”,⁴⁴ „Egy hét múlva már nem találtak volna élő embert ebben a haláltáborban”,⁴⁵ „Ha még néhány napot késnek az amerikaiak, akkor már senkit sem találnak életben ebben a táborban.”⁴⁶ E kijelentések (értelemszerűen) a beszélőre is vonatkoztak, ugyanakkor saját egykori állapotát alig néhány gunskircheneri túlélő próbálta csak részletezni.⁴⁷

A DEGOB-gyűjtemény egészéből e náci táborok összetett jellemzése kerekedik ki.⁴⁸ Miközben számosan konkretizálták az elhalálozottak napi számát,⁴⁹ néhányan megadták az arányukat is, visszatérően 90 százalékosra vagy még annál is magasabbra téve azt.⁵⁰ Az általánosabb kijelentések közé tartoznak a következők: (Gunskirchenről) „Ez Vernichtungslager volt, és az volt a hivatása, hogy lepusztítsa a Häftlingekeket.”⁵¹ (Landsbergről) „Hier wurde man nicht zur Arbeit geführt, hier hatte man nur eines zu tun: zu sterben! Landsberg war

⁴⁴ 1143. jegyzőkönyv.

⁴⁵ 1050. jegyzőkönyv.

⁴⁶ 1684. jegyzőkönyv.

⁴⁷ E ritka példák egyike szerepel a 917. jegyzőkönyvben.

⁴⁸ Egyedinek számít a két fogalom ellentétbe állításának esete, mely szerint a haláltábor számított rosszabbnak: „Bergen-Belsen war kein Vernichtungslager mehr, sondern ein ausgesprochenes Todeslager. Dort gab sich die Lagerleitung überhaupt keine Mühe mehr, den Zweck des Lagers irgendwie zu verhüllen oder zu tarnen, sondern es wurde offen darauf hingearbeitet, dass jeden Tag eine möglichst grosse Zahl von Häftlingen mit dem Tode abgehen sollen.” [Bergen-Belsen már nem megsemmisítő tábor volt, hanem kifejezetten haláltábor. A tábor vezetősége egyáltalán nem próbálta a tábor célját eltitkolni. Nyíltan arra törekedtek, hogy nap mint nap minél nagyobb számban meghaljanak a foglyok.] (3003. jegyzőkönyv.) Szintén egyedi eset a 2151. jegyzőkönyv, melyben Gunskirchen „megsemmisítő léger”-ként és „halál-láger”-ként is szerepel.

⁴⁹ A megsemmisítő tábornak nevezettek esetében a 24 óra alatt elhalálozottak számát a következőképpen saccolták meg: Gunskirchenben 300–600 (183. jegyzőkönyv) vagy 500–600 (1143. jegyzőkönyv), Gusenben barakkként naponta 25–30 (672. jegyzőkönyv), Gross-Rosenben barakkként naponta 10 (610. jegyzőkönyv), Landsberg 30–40 (141. jegyzőkönyv), Mauthausenben napi 40–60 (587. jegyzőkönyv), Nordhausenben 300–400 (1248. jegyzőkönyv). A haláltábornak nevezettek esetében a 24 óra alatt elhalálozottak számát a következőképpen saccolták meg: Bergen-Belsenben 20–25 naponta barakkként (3425. jegyzőkönyv) vagy 700–800 (3117. jegyzőkönyv), Dörnauban 40–50 (1065. jegyzőkönyv), Gunskirchenben 250–300 (1338. jegyzőkönyv), 200–250 (2187. jegyzőkönyv) vagy 300–400 (1381. jegyzőkönyv), Kőszegen 20–25 (399. jegyzőkönyv), 15–20 (1795. jegyzőkönyv), Landsbergben 25–30 (2390. jegyzőkönyv), Ohrdruf: 15–20 barakkként (623. jegyzőkönyv), Wöbbelinben legalább 100 (3291. jegyzőkönyv).

⁵⁰ Demba a 122., Kaufering a 3193., Nordhausen az 1248. és Hersbruck a 3156. jegyzőkönyvben.

⁵¹ 2559. jegyzőkönyv.

ein ausgesprochenes Vernichtungslager.” [Itt nem vittek dolgozni, itt mindössze egy dolgunk akadt: meghalni! Landsberg kimondottan megsemmisítő tábor volt.]⁵² Az egyik túlélő eközben azt állította, hogy

„Ohrdruf Lager tudomásom szerint egy kimondott Vernichtungslager volt, és ugyancsak tudomásom szerint az ottani átlagos 4–5000-es létszámból hetenként 800–1000 munkaszolgálatos halt meg. Úgy a munkánál, mint a Lageréletben a kora hajnali és a késő esti többórás sorakozók által, továbbá a hiányos öltözék, az abszolút gyenge és rossz táplálkozással mind azt a célt szolgálták, hogy minket szisztematikusan kipusztítsanak. Ez sajnos igen erős százalékban sikerült is nekik.”⁵³

Az 1945–1946-ban tanúságot tevők mind a megsemmisítő, mind a haláltábor megnevezést használták enyhébb besorolások elvitatására is. Mittelbau-Doráról egy helyen például azt olvashatjuk, hogy

„Offiziell war Dora wohl ein Arbeitslager, meiner Ansicht nach aber ein Vernichtungslager, denn die Arbeit und ihre Begleitscheinungen waren so beschaffen, dass man früher oder später zugrunde gehen musste.” [Hivatalosan Dora munkatábornak számított, de nézetem szerint megsemmisítő tábor volt, a munkát és körülményeit ugyanis úgy alakították ki, hogy előbb vagy utóbb tönkremenjünk.]⁵⁴

Egy másik túlélő kínzói Sachsenhausennel kapcsolatos meghatározásával szemben szólalt fel: „A németek azt mondták, hogy ez egy karantén, de tulajdonképpen megsemmisítő hely volt.”⁵⁵ Ebensee egyik átvészelője szintén amellet érvelt, hogy „War zwar eigentlich kein Vernichtungslager, das Ergebnis entsprach aber einem.” [Ebensee nem számított megsemmisítő tábornak, a következményei mégis ahhoz tették hasonlatossá.]⁵⁶

⁵² 141. jegyzőkönyv. Ehhez hasonló kijelentés található a 610. jegyzőkönyvben Gross-Rosennel kapcsolatban.

⁵³ 323. jegyzőkönyv. Dachaut a 2573. jegyzőkönyv nem működő megsemmisítő tábornak nevezi.

⁵⁴ 1851. jegyzőkönyv.

⁵⁵ 2730. jegyzőkönyv. Hasonló példák találhatóak a 3271. és a 3001. jegyzőkönyvben.

⁵⁶ 2197. jegyzőkönyv.

Páran használták a német *Zweckarbeit* (célmunka) kifejezést is, mely által a (névleges) munkatáborok és a megsemmisítési program végrehajtása közti szoros kapcsolatra tudták felhívni a figyelmet.

„*Wir wussten nämlich bereits, dass es auch Vernichtungslager gab, die als Arbeitslager getarnt waren; in diesen Lagern wurde bloss »Zweckarbeit« verrichtet, d. h. arbeit die den Zweck hatte die arbeitenden so rasch wie möglich sterben zu lassen.*” [Ekkor már tisztában voltunk azzal, hogy vannak olyan megsemmisítő táborok is, melyeket munkatáboroknak álcáznak; ezekben „célmunkát” végeztek, melynek célja nem más volt, mint hogy a munkások minél gyorsabban elhalálazzanak.]⁵⁷

Tanúságtételek a gázkamrákról

A megsemmisítés folyamatának észlelése egyrészt roppant intenzív élménynek számított, mely több érzékszervre is hatott,⁵⁸ a gázkamrákról való tanúskodást ugyanakkor – a nyilvánvaló pszichológiai nehézségeken túl is – számos tényező bonyolította. A gázkamrák legfőbb szemtanúit, a részletes tanúságtételre is képes úgynevezett *Sonderkommando* tagjait a náci elkövetők rendszeresen legyilkolták.⁵⁹ Az egyik Auschwitz-

⁵⁷ 3208. jegyzőkönyv. A 755. jegyzőkönyvben hasonló elképzelésre bukkanunk: „*Ich gewann den Eindruck, dass hier nicht die Arbeit wichtig war, sondern dass wir bald hin werden, wozu alle Aussicht vorhanden war, da die Kost höchst spärlich und schlecht war. Ebensee kann daher als ausgesprochenes Vernichtungslager bezeichnet werden.*” [Azon benyomásra tettem szert, hogy itt nem a munka volt a fontos, hanem hogy minél előbb elpusztuljunk, amihez minden adott volt, hiszen az ételünk kevés és rossz volt. Ebenseet emiatt kifejezetten megsemmisítő tábornak lehet nevezni.] Lásd még a 3272. jegyzőkönyvet.

⁵⁸ A következő idézet illusztrálja, hogy a tömegyilkosságokat látni, szagolni és hallani is lehetett: „Két óra hosszat tartott, amíg megszámoltak. Közben irtózáttal *láttuk*, mint füstöl állandóan a krematórium kéménye és emberhússzagot *érezünk*. Reggel 6-kor munkába mentünk, ekkor *láttuk* a rengeteg érkezett transzportot, és mint viszik be a szerencsétleneket a gázkamrába. Levetkőztették őket azzal, hogy fürödni fognak, és bent egy szép, nagy tükrözött helyiségben, a zuhanyzóból gázt engedtek rájuk. Gyakran *hallottunk* rettenetes jajgatásokat és segélykiáltásokat.” (3532. jegyzőkönyv; kiemelés tőlem – L. F.) Lásd még a 180. és a 699. jegyzőkönyvet.

⁵⁹ 313., 443. és 1931. jegyzőkönyv. A *Sonderkommando* tagjainak rendszeres meggyilkolására utal a 80., 193., 2817., 3150. és 3177. jegyzőkönyv. A főszövegben nem utalok a tanúságtétel lehetetlenségének legalapvetőbb formájára: a gázkamrákat megtapasztalók mind meghaltak.

Birkenaut túlélő szemtanú jelezte, megmondták neki, hogy nem fogják életben hagyni, nehogy tanúságot tehessen.⁶⁰ Volt túlélő, aki az összes szemtanú megölésének utolsó pillanatbeli kísérletéről számolt be, saját megmenekülését szerencsés kivételként állítva be.⁶¹ Egy másik interjúalany egyenesen arról tudósított, hogy a megsemmisítési folyamat nyomainak eltüntetésében kellett részt vennie – és eközben félt, hogy a feladat elvégzése után őt sem hagyják majd életben.⁶² Akadt interjúalany, aki felidézte, Péter Zoltán *Sonderkommando*-tag megígértette vele, hogy tanúságot fog tenni Auschwitz-Birkenauról.⁶³ Egyik társa azt hangsúlyozta, hogy a túlélőknek korrigálniuk kell az elkövetők által terjesztett hazugságokat, és ezért kötelességük tanúságot tenni.⁶⁴

A tanúságtételt a legfőbb szemtanúk rendszeres meggyilkolásán túl a nyelvi közvetíthetőség és az elképzelhetőség problémái is nehezítették.⁶⁵ Számos túlélő már 1945–1946-ban reflektált e kérdésekre. Ezek közé tartozik a következő is:

„Sajnos mindent innen képtelen vagyok elmondani, csak azt mondhatom, hogy minden, ami ma képtelennek látszik még előttem is, minden igaz volt. Lehet, hogy hihetetlennek hangzik, mert nem is csodálom, ha épeszű, jóérezésű emberek ilyenek hallatára azt mondják, hogy az elkínzott képzeletem szüleménye, de azt hiszem, hogy állításaimat még nagyon sokan megerősítik.”⁶⁶

A tanúságtétel rendkívüli nehézségei ellenére a gázkamra szó 163 jegyzőkönyvben szerepel, míg német megfelelője, a *Gaskammer* további 60-ban.⁶⁷ Tekintetbe véve, hogy a 3666 DEGOB-jegyzőkönyv több mint fele Auschwitz-Birkenauban szerzett tapasztalatokat is felidézett, a

⁶⁰ 2060. jegyzőkönyv.

⁶¹ 1426. jegyzőkönyv. Számos interjúalany véletlenszerűnek tartotta megmenekülését. Lásd többek között az 1426., 3551. és 2150. jegyzőkönyvet.

⁶² 2395. jegyzőkönyv.

⁶³ 385. jegyzőkönyv.

⁶⁴ 1913. jegyzőkönyv. A tények meghamisításának kérdését tárgyalja a 2435. jegyzőkönyv is.

⁶⁵ E problémák említésére lásd például az 1426. és 1345. jegyzőkönyvet.

⁶⁶ 3177. jegyzőkönyv.

⁶⁷ E 60 jegyzőkönyv közül csak egy van magyarul. A „gázba”, „gázosítás”, „gázhalál” kifejezések és német megfelelői (*ins Gas*, *Vergasung*, *Gastod*) is visszatérően szerepelnek (156, 57, illetve 12 alkalommal). E tanulmányomban azonban kizárólag a „gázkamra” kifejezés használatait elemzem. A gázkamrának voltak – jóval ritkábban használt – szinonimái is: a „gázosító” és a „gázfürdő” kifejezések is megtalálhatók (9, illetve 3 alkalommal).

gázkamrákra utaló interjúk száma nem nevezhető rendkívül magasnak. Többen azok közül sem említették őket, akik az Auschwitz-Birkenauban uralkodó állapotokról és a halottak elképesztően magas számáról amúgy részletesen és pontosan beszámoltak. Közülük többen némileg konvencionálisabb hivatkozásokat tettek, amilyenek például a krematóriumra való utalás számított.⁶⁸ A gázkamrákról adott részletesebb beszámolóknak szemlátomást speciális táborbeli tartózkodási helyek és szerepek voltak (megfelelőbb kifejezés hiányában) az előfeltételei.⁶⁹

Éppen ezért érdemes külön is megvizsgálunk, hogy a tábor túlélőinek mely csoportjai milyen információkkal szolgáltak, és hogyan viszonyultak e rettenetes – rendszerint már-már elfogadhatatlannak bizonyuló – tudáshoz. Mivelhogy 1944-ben teljes családokat deportáltak, melyek jellemzően legfeljebb néhány tagjának sikerült átvészelnie a táborok borzalmait, korántsem meglepő, hogy a gázkamrákat sokan rokonaik megölésének helyszínékként említették.⁷⁰ Az interjúalanyok e csoportja a gázkamrák működéséről jellemzően nem adott meg részleteket – és valószínűsíthetően nem is tudott volna. Legtöbbjük „mindössze” annyit kommunikált, hogy családjuk tagjai odavesztek. Többen közülük azt is tisztázták, hogy e tudásra később tettek szert – néhányan csak felszabadulásuk után.⁷¹

A DEGOB interjúkészítői azonban legfőképpen első kézből származó információkat akartak lejegyezni. Ezzel összhangban az egyik interjúalany külön jelezte nekik, hogy a gázkamrákat leírták ugyan a számára, de saját szemével nem látta őket, így „arról hitelesen mégsem szólhatok”.⁷² Eközben számosan a gázkamrák szemtanúivá váltak. Interjúkészítőjüknek többen arról számoltak be, hogy őket is majdnem megölték ott. Egyikük arról jelentett, hogy háromszor is a gázkamrák felé próbálták terelni, de mindháromszor sikerült elmenekülnie.⁷³ Egy politikai deportált arról tudósított, hogy a gázkamrába akarták kényszeríteni, de tetoválásával sikerül igazolnia táborbeli státuszát, és végül

⁶⁸ A krematóriumokra összesen 800 jegyzőkönyv utal.

⁶⁹ Egyikük külön hangsúlyozta: „Sajnos ezekről a dolgokról azért volt alkalmam személyesen meggyőződni, mert mint szerelő az egyik táborból a másikba jártam és a krematóriumtól állandóan 20 méternyi távolságban dolgoztam.” (1748. jegyzőkönyv.)

⁷⁰ Lásd az alábbi jegyzőkönyveket: 1., 595., 614., 908., 1149., 1181., 1526., 1547., 1631., 1784., 1932., 2110., 2134., 2136., 2214., 2289., 2379., 2583., 2591., 2808., 2853., 3125., 3524., 3551. és 3593.

⁷¹ Többek között az 595., 2583. és 3125. jegyzőkönyv.

⁷² 2257. jegyzőkönyv.

⁷³ 2114. jegyzőkönyv.

mégsem ölték meg.⁷⁴ Interjúkészítőjüket eközben többen a gázkamra *Vorraum*jából (előszobájából) való betuszkolásukról, majd már nem is remélt megmenekülésükről értesítették.⁷⁵ Egyikük egyenesen arról beszélt neki, hogy egyik éjszakáját ezen előszobában volt kénytelen eltölteni,⁷⁶ egy másik interjúalany pedig arról, hogy a fertőtlenítő szobában volt és már ruháit is levettették vele, amikor váratlanul mégiscsak kiengedték.⁷⁷ Egyik egykori táborbeli társa hasonlóan nyilatkozott: már ruhátlanul álldogált a krematórium területén, mikor is munkára osztották be.⁷⁸ Két további túlélő is arról értesítette a DEGOB munkatársait, hogy már csak az elgázosítás várt rájuk, mikor hirtelen munkásokra támadt igény, és ily módon sikerült megmenekülniük.⁷⁹ Volt olyan túlélő is, aki megmenekülését egyedinek állította be, azt egyenesen a tábor ötéves fennállása legszerencsésebb megmenekülésének nevezve.⁸⁰

Az éppen csak megmenekülőkön túl két kisebb létszámú csoport is megszólalt a gyűjtemény jegyzőkönyveinek lapjain: ők vagy személyesen is részt vettek a gázkamrák szétszerelésében, vagy a felszabadulás után megszemlélhették, mi maradt belőlük. A DEGOB gyűjteményében az előbbire négy példát találni.⁸¹ E négy szemtanú egyike külön jelezte, hogy az elgázosítás folyamatát nem látta, de a szétszereléskor megszemlélte eszközeit.⁸² Szintén négyen számoltak be a gázkamrák maradványainak a tábor felszabadulása utáni megtekintéséről. Az egyik ápolónő azt ecsetelte, hogy a táborban mindössze két-három méterre dolgozott a gázkamráktól, és később „érdeklődéssel” vette szemügyre az üzemen kívül helyezett berendezést.⁸³ Akadt olyan szemtanú is, aki a dachauai gázkamra megtekintéséről számolt be (Dachau azon kevés tábor közé tartozott, ahol azt a szövetségesek megérkezése előtt nem sikerült eltávolítani).⁸⁴ A 2060. jegyzőkönyvben interjúalánya hasonló tapasztalatokat meglepőbb módon beszélt el: arról számolt be, hogy az SS egyik tagja mutatta meg neki a már üzemen kívül helyezett gázkam-

⁷⁴ 1875. jegyzőkönyv.

⁷⁵ 1267. és 1547. jegyzőkönyv.

⁷⁶ 1887. jegyzőkönyv.

⁷⁷ 350. jegyzőkönyv.

⁷⁸ 3147. jegyzőkönyv.

⁷⁹ 135. és 2939. jegyzőkönyv.

⁸⁰ 814. jegyzőkönyv.

⁸¹ 407., 1569., 2114. és 2395. jegyzőkönyv.

⁸² 407. jegyzőkönyv.

⁸³ 180. jegyzőkönyv.

⁸⁴ 2675. jegyzőkönyv.

rákat.⁸⁵ Hasonlóan egyedi azon magyar zsidó esete is, aki arról tudósított, hogy nem sokkal Auschwitzból való elkerülése után fényképfelvételeket mutattak neki a népirtás e leghírhedtebb náci eszközéről.⁸⁶

Mint fentebb már említettem, a foglyok táborbeli tartózkodási helye, tapasztalataik és tudásuk szintje között szoros kapcsolat állt fenn. Korántsem meglepő módon a legrészletesebb beszámolókkal a gyakran Brezsinkának, néha pedig Kanadának nevezett *Aufräumungskommando*, valamint a *Sonderkommando* tagjai, azaz az Auschwitz-Birkenauban a gázkamráknál vagy azok közvetlen környezetében dolgozni kénytelen egyének tudtak szolgálni.⁸⁷ Az *Aufräumungskommando* tagjainak életszínvonala jelentősen meghaladta a tábor többi részén raboskodókéét, de eközben markáns kontraszt volt viszonylag elviselhető ellátottságuk és Auschwitz-Birkenau horrorjának csaknem állandó kitettséjük között. Közülük többen utaltak is e kontrasztra.⁸⁸

A gyűjteményben számos nő beszámolója szerepel, akik saját bevallásuk szerint a ruhák és csomagok válogatását végezték.⁸⁹ Közülük néhányan részletesen leírták feladataikat. Voltak köztük olyanok is, akik ennek keretében tisztázták, hogy a gázkamrákban megöltek és már elhamvasztottak ruháinak válogatása volt első számú feladatuk.⁹⁰ Az *Aufräumungskommando* egyik tagja egyenesen arról számolt be, hogy a megöltek ruháinak összegyűjtéséért felelt, és ennek keretében rendszeresen járt a gázkamra *Vorraumjában* is.⁹¹

A DEGOB irodáiban ketten arról tudósítottak, hogy részt vettek a gázkamrákhoz vezető vasúti sínek kiépítésében. Egyikük külön is

⁸⁵ 2060. jegyzőkönyvet.

⁸⁶ 3275. jegyzőkönyvet.

⁸⁷ 49 jegyzőkönyv explicite utal a *Sonderkommandóra* (mely helyenként „*Sonderkommandó*”-ként, „*Sonder-kommando*”-ként vagy „*Sonder-kommandó*”-ként szerepel). Az *Aufräumungskommando* kifejezés nem szerepel a jegyzőkönyvekben. A Kanada szó az alábbiakban szerepel a foglyok saját helyének leírására: 313., 701., 1513., 2280. és 3125. (Kanada a jólét szimbóluma volt.) Brezsinka Birkenau lengyel nevének magyar írásmódja.

⁸⁸ E kontrasztra utalnak az alábbi jegyzőkönyvek: 135., 291., 1272., 1763., 2464., 3125. és 3523.

⁸⁹ Ruhák szortírozása szerepel például az alábbi jegyzőkönyvekben: 135., 407., 1426., 1763., 3523. és 3526. Az alábbiak csomagok válogatását említik: 1063., 1513., 1569., 1938., 2280. és 2817.

⁹⁰ Az előbbire lásd az 1978. és 3125., az utóbbira pedig a 385. és 443. jegyzőkönyvet. Ők a gázkamrák közvetlen közelében dolgoztak, de nem utaltak arra, hogy valaha is jártak volna a gázkamrák területén.

⁹¹ 1802. jegyzőkönyv.

jelezte, hogy e síneket az érkező magyar zsidók kiirtásának felgyorsítása érdekében építtették.⁹² Egy további túlélő specifikusabb adatokkal szolgált: ő arról számolt be, hogy öt kilométernyi sínpár lefektetésében vett részt, mely a gázkamrákhoz és a krematóriumokhoz vezetett.⁹³ Ketten kocsisfeladataikról beszéltek: egyikük arról, hogy az áldozatok ruháit vitte vissza a krematóriumból a tábor területére, másikuk pedig, hogy két hétig az elgázosítottak ruháit transzportálta – utóbbi explicite azt állította, hogy a „gázkamráknál” dolgozott.⁹⁴

Az auschwitz-birkenauai táborokomplexum működésének egyik legperverzebb aspektusa egyes zsidók saját népük megsemmisítésében való részvételre kényszerítése volt. Ennek leghírhedtebb esete a zsidókból álló *Sonderkommando* létrehozása. Tagjainak a gázkamrák és a krematóriumok üzemeltetéséért kellett felelniük, mígnem őket is ki nem végezték. Az egyik interjúalany a DEGOB irodáiban külön hangsúlyozta, hogy ez volt a holokauszt legborzasztóbb része.⁹⁵

Bár a *Sonderkommando* tagjait a táborokomplexum fennállításának nagy részében periodikusan kivégezték, a DEGOB irodáiban többen jelezték, hogy tagok voltak. Sőt, részben be is számoltak az általuk kényszerűen végrehajtott feladatokról.⁹⁶ Hárman azt magyarázták, hogy fát vagy szemet hordtak a krematóriumba.⁹⁷ Sőt, akadt olyan interjúalany is, aki arról vallott, hogy három napon át személyesen hurcolta az embereket a gázkamrákba és vitte el onnan a hullákat, mígnem könnyebb munkát nem kapott: úgynevezett modernebb gázkamrához utalták be („itt már modernebb volt a felszerelésünk”), ahol a jegyzőkönyv tanúsága szerint „mindössze” „Az emberek hajtása, verése, terelése volt az, amit csinálnom kellett.”⁹⁸

Az egyik egykori *Sonderkommando*-tag eközben arról beszélt, hogy a krematóriumnál dolgozott, „melynek berendezése egy nagy kéményből

⁹² 3523. jegyzőkönyv.

⁹³ 3487. jegyzőkönyv.

⁹⁴ 3183. és 151. jegyzőkönyv.

⁹⁵ 1345. jegyzőkönyv.

⁹⁶ A következő bekezdésekben elemzendő 15 tanúságtevő közül 6 nő volt (ők a 151., 263., 1017., 1802., 3487. és 3523. jegyzőkönyvben szerepelnek). Az 1901-es születésű Nyiszli kivételével mindnyájan 1911 és 1928 között születtek. A *Sonderkommando* tagjainak beszámolóiról: Greif 2011.

⁹⁷ 453., 1017. és 2437. jegyzőkönyv.

⁹⁸ 90. jegyzőkönyv. E gázkamrák közötti különbségtétel szerepel az 1802. jegyzőkönyvben is. Egy további túlélő szintén arról vallott, hogy élő embereket hurcolt a gázkamrákhoz, utána pedig holttestüket vitte (és alkalmanként néhány még élő áldozatot is) elégetésük színhelyére (581. jegyzőkönyv).

állt”, azonban hirtelen harmadik személyre váltott, miszerint a meztelen holttesteket kocsikra tették és a kemencékbe vitték. Jegyzőkönyve szerint ezek után mégis tisztázta, hogy gyakran személyesen kellett lemosnia az elgázosított áldozatok holttesteit.⁹⁹ Két olyan túlélő is akadt, akik – saját bevallásuk szerint – a hullák elhordásáról voltak kénytelenek gondoskodni, míg egy harmadik azt állította, hogy a kórházban elhalálozottak holttesteit távolította el.¹⁰⁰ A legrészletesebb beszámolóval azonban nem a *Sonderkommando* tagjai, hanem Nyiszli Miklós szolgált.¹⁰¹

A *Sonderkommando* 1944. október 7-én lezajlott lázadásáról is sok interjúalany beszélt hosszabban-rövidebben.¹⁰² E lázadás egyik legrészletesebb bemutatását az *Aufräumungskommando* egyik tagjával felvett jegyzőkönyvben találjuk:

„Az elítéltek összebeszéltek a többi Häftlinggel, hogy mikor értük fognak jönni, jelt adnak, elvágják a villanydrótokat, és sötétben elszöknek. Egy lengyel Häftling azonban elárulta a tervet a németeknek. Este 8 helyett már 6 órakor jöttek, és így még semmi sem volt előkészítve. Dinamitot azonban szereztek, és amikor a krematóriumba kellett volna menni, felrobbantották. Rettenetes láрма keletkezett, az SS-ek gépfegyverrel körülvették a 300 embert, és löni kezdtek. A fiúk kiabáltak: Zóna Kanada hilft! És mi nem tudunk segíteni, hiszen pusztá kézzel nem mehettünk neki gépfegyvereknek. Az utolsó percig védekeztek ezek a férfiak, pusztá kézzel 13 SS-t megöltek, és az utolsó percig hangosan énekelték az orosz és a héber himnuszt. Mind ott haltak meg. A másik krematóriumban lévők mikor ezt a lármát hallották, elvagták a drótokat, és 87-en megszöktek. A többieket lelőtték.”¹⁰³

⁹⁹ 3533. jegyzőkönyv.

¹⁰⁰ Előbbi a 141. és 3631., utóbbi a 263. jegyzőkönyvben szerepel.

¹⁰¹ 3632. jegyzőkönyv. Nyiszli patológusként segítette Josef Mengele munkáját, és a *Sonderkommando* tagjaival azonos épületben éjszakázott (Nyiszli 2013).

¹⁰² Ezek közé tartoznak az alábbi jegyzőkönyvek: 193., 313., 380., 600., 1272., 1802., 1931., 2114., 2435., 2678., 3177. és 3183.

¹⁰³ 1931. jegyzőkönyv.

A rettenetes tudás megszerzésének módjai és következményei

Auschwitz-Birkenau túlélői interjúik során visszatérően tárgyalták, hogy a gázkamrák létéről mikor és hogyan szereztek tudomást. Reflektáltak továbbá arra is, hogy e rettenetes tudásukhoz miként voltak képesek viszonyulni. Sokak számára ezen információk feldolgozása olyannyira nehéznek bizonyult, hogy időlegesen képtelenek voltak elhinni azt, amiről elvileg már tudtak.¹⁰⁴ Egyikük felidézte, hogy felháborodottan tiltakozott, mikor legelőször informálták a gázkamrák létéről.¹⁰⁵ Az interjúalanyok között akadt olyan is, aki külön tisztázta, hogy e tényt eleinte maga előtt is próbálta letagadni.¹⁰⁶ Mások kifejtették, hogy a gázkamrák létezésének tényét csak fokozatosan fogadták el.¹⁰⁷ Az egyik szemtanú különösen pontosan fogalmazott: „Közben mindig többet és többet tudtunk meg Auschwitz borzalmairól, már kezdtük elhinni azokat a dolgokat, amik első napon még képtelenségnek tüntek.”¹⁰⁸

Számos interjúalany tisztázta, hogy a gázkamrákkal kapcsolatos információik pontosan kiktől származtak.¹⁰⁹ Ezek a fogolytársak lehetnek a krematórium dolgozói,¹¹⁰ a „gázfürdő” alkalmazottai,¹¹¹ a mosoda munkásai, akik az elgázosított társak ruháit tisztították,¹¹² de lehetnek akár olyanok is, akik éppen hogy megérkeztek a táborba, e tudással mégis rendelkeztek már.¹¹³ Az egyik interjúalany azt magyarázta, hogy a táborban számos, nehezen hihető rémhírt hallott már, mígnem egy szlovák lány meggyőző érvekkel bizonyította számára a korábban halott borzalmak valóságosságát.¹¹⁴ A foglyok tudásának természetesen sok forrása lehetett: többen tisztázták, hogy miközben mások által új

¹⁰⁴ A hitetlenség fenntartása szerepel az alábbi jegyzőkönyvekben: 271., 343., 826., 1272., 2057. és 3543.

¹⁰⁵ 1748. jegyzőkönyv.

¹⁰⁶ 380. jegyzőkönyv.

¹⁰⁷ A tudás fokozatos megszerzéséről olvasunk az 1441. és a 3223. jegyzőkönyvben. Ezt van, aki két hétre (1748. jegyzőkönyv), van, aki két hónapra tette (2150. jegyzőkönyv).

¹⁰⁸ 2961. jegyzőkönyv.

¹⁰⁹ A 47. és az 1441. jegyzőkönyvben ellenben nem értesülünk e tudás konkrét forrásáról.

¹¹⁰ 2. és 27. jegyzőkönyv.

¹¹¹ 2525. jegyzőkönyv.

¹¹² 2531. jegyzőkönyv.

¹¹³ 2150. jegyzőkönyv.

¹¹⁴ 2279. jegyzőkönyv.

információkhoz jutottak, maguk is levontak bizonyos következtetéseket.¹¹⁵

Három jegyzőkönyvbeli interjúalany arról tanúskodott, hogy ő már auschwitz-birkenai megérkezése előtt értesült a gázkamrákról: egyiküket Krakkóban a vonat vezetője értesítette, mert bizonyos tárgyakat el akart tőle tulajdonítani,¹¹⁶ másikat a magyar csendőrség egyik tagja informálta Kassán,¹¹⁷ harmadikat pedig – szintén Kassán – egy német személy, aki éppenséggel a ruhájára tartott volna igényt.¹¹⁸ Hármójukon túl mások is jelezték, hogy a megérkezésükkor végrehajtott szelektálás-kor már tisztában voltak a döntés halálos tétjével.¹¹⁹ A Magyarországra visszatérők közül néhányan úgy vélekedtek, hogy a gázkamrák működése és funkciója közismert volt – némelyikük általánosítása szerint „mindenki” tudott róluk.¹²⁰

E rettenetes tudással felvértezett foglyok tisztában lehettek azzal, mennyire létfontosságú elkerülniük a szelektálást – vagy, amennyiben ez mégse sikerülne, megtenniük minden lehetségest a szelektálás-kor. Voltak, akik kifejtették, hogy cselekedeteiket elsősorban a gázkamráktól való félelmük motiválta.¹²¹ Ugyanakkor akadtak olyanok is, akik irigyelték mások tudatlanságát.¹²² Egyesek arra emlékeztek, hogy a gázkamrákkal kapcsolatos tudásuk miatt állandó félelemben éltek és pánikreakciók voltak.¹²³ Akadtak olyanok, akikben az érkezők látványa hagyott mély nyomokat: e látvány épp azért volt számukra oly borzalmas, mert már pontosan tudták, mi vár a szerencsétlenekre – ráadásul emlékeztették őket rokonaik korábbi megölésére.¹²⁴ Az egyik interjúalany kifejezetten amellet érvelt, hogy szerencsésebb volt a halál biztos bekövetkeztének előzetes tudása nélkül megöletni.¹²⁵ A jegyzőkönyvek közül a tudatosítás folyamatáról legösszetettebb módon alighanem az 1938. értekezett: eszerint a korai tudásból páni félelem fejlődött ki,

¹¹⁵ 877. és 1782. jegyzőkönyvet.

¹¹⁶ 1945. jegyzőkönyv.

¹¹⁷ 3512. jegyzőkönyv.

¹¹⁸ 3510. jegyzőkönyv. Jellemző, hogy e riport német nyelvű, míg az előző magyarul van.

¹¹⁹ 1444. jegyzőkönyv.

¹²⁰ Előbbire lásd az 1552. jegyzőkönyvet, utóbbira pedig az 1552.-et.

¹²¹ 3315. és 3381. jegyzőkönyv.

¹²² 1802. és 3526. jegyzőkönyv.

¹²³ 1087. és 1885. jegyzőkönyv.

¹²⁴ 3125. jegyzőkönyv.

¹²⁵ 3487. jegyzőkönyv.

mely a helyzet reménytelenségének felismerésébe, majd teljes rezignáltságba torkollott.¹²⁶

Következtetés

Tanulmányomban arra kerestem választ, hogy a náci táborok Magyarországra éppen csak visszatért túlélőivel készített interjúk milyen információkat közvetítettek a náci népirtás alapvető jellemzőiről. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság 29 interjúkészítője által 1945–1946-ban lejegyzett és később digitalizált 3666 szemtanúi beszámoló közül kifejezetten azokra összpontosítottam, amelyek a holokauszt két meghatározó sajátosságát, a megsemmisítő vagy haláltáborok kialakítását, konkrétan pedig a gázkamrák üzemeltetését explicite tematizálták.

Miután ismertettem a gyűjtemény alapvető jellemzőit, annak feltárására vállalkoztam, hogy a jegyzőkönyvek mely táborokat nevezték megsemmisítő vagy haláltábornak, és miként beszéltek a leggyakrabban ily módon kategorizáltakról. Az egyes táborok megnevezésére használt szavak gyakorisága határozottan arra utalt, hogy a túlélők különböző milióiban eltérő kifejezések terjedtek el. Ugyanakkor több túlélő korántsem csak miliójenek megfelelően használta ezen újszerű kifejezéseket, hanem egyes táborok besorolási módjával kapcsolatban nagyon is tudatosan polemizált. A DEGOB-gyűjtemény e pontjai a túlélők személyes tapasztalatának erejét bizonyítják. A gyűjtemény *egésze* a náci táborok analitikus megkülönböztetésére azonban kvantitatív és kvalitatív szempontokkal is szolgál, dokumentációs céljainak megfelelően a DEGOB-nak tehát történelmi tudást is sikerült létrehoznia.

E terminológiai kérdésen túl megvizsgáltam, hogy a túlélők mely csoportjai utaltak explicite a gázkamrákra. E kérdés feltérképezésekor arra a következtetésre jutottam, hogy a részletesebb beszámolóknak speciális táborbeli tartózkodási helyek és szerepek voltak (megfelelőbb kifejezés hiányában) az előfeltételei. Legrészletesebb tudással egyértelműen az úgynevezett *Aufräumungskommando* „Kanada” és a *Sonderkommando* tagjai szolgálhattak. Ezen elemzéseimmel nem pusztán azt kívántam bizonyítani, hogy jelentős számú magyar zsidó túlélő szinte közvetlenül a felszabadulása után is képes volt beszélni rettenetes tapasztalatairól. A fentebbiekkel kifejezetten amellet

¹²⁶ 1938. jegyzőkönyv.

báltam érvelni, hogy a DEGOB irodáiban 1945–1946-ban felvett jegyzőkönyvek a holokauszt legjelentősebb újdonságairól és egyedi jellemzőiről, a megsemmisítő és a haláltáborok üzemeltetéséről, valamint a gázkamrák használatáról részletesen beszámoltak.

Irodalom

Elsődleges források

A DEGOB alábbi jegyzőkönyvei: 1., 2., 27., 33., 40., 47., 48., 52., 78., 80., 88., 90., 91., 97., 122., 123., 129., 131., 132., 135., 141., 151., 174., 180., 183., 193., 236., 263., 264., 271., 291., 302., 308., 313., 323., 343., 350., 365., 372., 374., 380., 385., 399., 407., 417., 419., 443., 453., 492., 581., 587., 591., 592., 595., 596., 600., 610., 614., 623., 641., 654., 672., 699., 701., 733., 750., 755., 770., 784., 790., 813., 814., 815., 826., 836., 877., 908., 917., 921., 931., 954., 968., 992., 998., 1017., 1019., 1050., 1063., 1065., 1071., 1073., 1087., 1135., 1137., 1143., 1149., 1179., 1181., 1215., 1235., 1248., 1267., 1272., 1338., 1345., 1371., 1381., 1426., 1441., 1444., 1458., 1513., 1514., 1519., 1526., 1547., 1552., 1569., 1577., 1617., 1631., 1684., 1690., 1692., 1748., 1763., 1769., 1782., 1784., 1795., 1802., 1826., 1845., 1875., 1885., 1887., 1895., 1913., 1931., 1932., 1938., 1942., 1945., 1952., 1978., 1989., 2010., 2044., 2050., 2057., 2060., 2065., 2110., 2114., 2122., 2134., 2136., 2150., 2151., 2187., 2197., 2214., 2216., 2219., 2236., 2257., 2276., 2279., 2280., 2282., 2289., 2291., 2294., 2298., 2333., 2336., 2342., 2344., 2355., 2379., 2380., 2390., 2393., 2395., 2435., 2437., 2464., 2469., 2472., 2491., 2513., 2524., 2525., 2531., 2541., 2559., 2573., 2583., 2587., 2591., 2641., 2652., 2675., 2678., 2680., 2690., 2768., 2774., 2808., 2815., 2817., 2828., 2853., 2872., 2878., 2901., 2902., 2938., 2954., 2961., 3001., 3003., 3090., 3096., 3103., 3117., 3120., 3125., 3137., 3145., 3147., 3148., 3150., 3156., 3177., 3183., 3193., 3207., 3208., 3223., 3271., 3272., 3275., 3279., 3291., 3302., 3303., 3311., 3315., 3381., 3382., 3383., 3401., 3421., 3425., 3481., 3487., 3490., 3500., 3510., 3512., 3523., 3524., 3526., 3529., 3532., 3533., 3543., 3550., 3551., 3555., 3563., 3575., 3593., 3618., 3630., 3631., 3632., 3633., 3645., 3651.

Másodlagos források

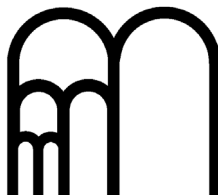
- Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (szerk.) 2005–2009: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager I–IX*. München, Beck.
- Berger, Sara 2013: *Experten der Vernichtung. Das T4-Reinhardt-Netzwerk in den Lagern Belzec, Sobibor und Treblinka*. Hamburg, Hamburger Edition.
- Braham, Randolph L. 1977: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*. Boulder (CO), East European Monographs.
- Braham, Randolph L. 2010: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája I–II*. (ford. Lovass Gyöngyvér) Budapest, Park.

- Buruma, Ian 2013: *Year Zero. A History of 1945*. London, Atlantic.
- Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (szerk.) 2012: *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London, Routledge.
- Cohen, Boaz 2012: *Israeli Holocaust Research. Birth and Evolution*. London, Routledge.
- Cole, Tim 2011: *Traces of the Holocaust. Journeying in and out of the Ghettos*. London, Continuum.
- Friedländer, Saul 1997: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939*. New York, HarperCollins.
- Friedländer, Saul 2007: *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews 1939–1945*. New York, HarperCollins.
- Fritz, Regina 2012: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, Wallstein.
- Greif, Gideon 2011: „Wir weinten tränenlos...” *Augenzeugenberichte des jüdischen „Sonderkommandos” in Auschwitz*. Berlin, Fischer.
- Gyáni Gábor 2008: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3., 2008/3.
- Herbert, Ulrich – Orth, Karin – Dieckmann, Christoph (szerk.) 1998: *Die national-sozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur I–II*. Göttingen, Wallstein.
- Gyurgyák János 2012: *Magyar fajvédők*. Budapest, Osiris.
- Hilberg, Raul 1961: *The Destruction of the European Jews*. New York, Quadrangle.
- Horváth, Rita 2009: „A Jewish Historical Commission in Budapest”. The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] Among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of She’erit Hapletah after the Holocaust (1945–1948). In Bankier, David – Michman, Dan (szerk.): *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*. London, Berghahn.
- Jockusch, Laura 2012: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. New York, Oxford University Press.
- Jockusch, Laura 2013: Historiography in Transit: Survivor Historians and the Writing of Holocaust History in the late 1940s. *Leo Baeck Institute Yearbook*, 58., 2013/1.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2013: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa.
- Karsai László 2008: A magyar holokauszt-történetírásról. Válasz Ablonczy Balázsnak, Csíki Tamásnak, Gyáni Gábornak és Novák Attilának. *Kommentár*, 3., 2008/6.
- Kempter, Klaus 2012: *Joseph Wulf. Ein Historikerschicksal in Deutschland*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kershaw, Ian 2012: *The End: Germany 1944–45*. New York, Penguin.
- Kovács Éva – Lénárt András – Szász Anna Lujza 2011: A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei. *Buksz*, 23., 2011. tél.
- Laczó Ferenc m. a.1: „Már alig vártam, hogy ebből a lágerből elkerüljek, habár tisztában voltam azzal, hogy a felszabadulásig most már mindig csak rosszabb és rosszabb lesz.” *Magyar zsidó beszámolók a buchenwaldi koncentrációs táborról 1945–46-ból* (megjelenés alatt).
- Laczó, Ferenc m. a.2: Jenő Lévai and the Birth of Holocaust Historiography in Hungary during the 1940s. *Holocaust Studies. A Journal of Culture and History* (megjelenés alatt).

- Laczó Ferenc m. a.3: Alvilági társasutazások keresztúti állomásai. A háborús évekbeli üldözöttség korai elbeszéléseiről. *Betekintő*, 2014/3. (megjelenés alatt).
- Lappin-Eppel, Eleonore 2010: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45*. Berlin, LIT.
- Lévai, Jenő 1948: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*. Zürich, Central European Times Publishing Company.
- Longerich, Peter 2010: *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford, Oxford University Press.
- Młynarczyk, Jacek Andrzej – Böhler, Jochen (szerk.) 2010: *Der Judenmord in den eingegliederten polnischen Gebieten, 1939–1945*. Osnabrück, Fibre.
- Nyiszli Miklós 2013: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematórium-ban*. Budapest, Magvető.
- Paksa Rudolf 2013: *Magyar nemzetiszocialisták*. Budapest, Osiris.
- Sz. Palkó Vilma 1945: *A német halálgyárak*. Budapest, Gábor Könyvek.
- Pető Andrea – Barna Ildikó 2012: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest, Gondolat.
- Pohl, Dieter 2011: *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. Berlin, Fischer.
- Ungváry Krisztián 2012: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, antiszemitizmus és szociálpolitika Magyarországon*. Pécs, Jelenkor.
- Wieviorka, Annette 2006: *The Era of the Witness*. Ithaca (NY), Cornell University Press.

Pro Minoritate
2014. tél

Vatikán – Ostpolitik, konkordátum, nemzeti kisebbségek

Marchut Réka: A román konkordátum a magyar diplomáciában (1920–1929)

Hatos Pál: Keleti politika – nyugati gyökerek. A vatikáni *Ostpolitik* kulturális kontextusa

Vjekoslav Perica: A Madonna Hercegovinában. A vallási csodától Bosznia-Hercegovina felosztásáig

Érszegi Márk Aurél: Nemzet, haza, kisebbségek II. János Pál tanításában

Politikai rendőrség az '50-60-as évek erdélyi egyházi életben

Denisa Bodeanu: A Gyulafehérvári Egyházmegye papságának közhangulata Márton Áron püspök kiszabadítását (1955. január) követően

Jánosi Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyvárad Református Egyházkerületekben az 1960-as években

Vallás – oktatás – politika

Grósz András: A magyarországi német iskolaügy és a katolikus főpapok a Bethlen-kormány idején

Pál János: Unitárius vallásoktatás az államszocializmus első két évtizedében (1945–1965)

A vasfüggöny lebontása után

Varga Attila: A román alkotmányos demokrácia eltelt huszonöt éve. Észrevételek a politikai rendszer kialakulásáról és változásairól

Kutatóúton

„Sosem a különböző vélemények, hanem a források által közvetített információk között próbálok egyensúlyozni“ – Simon Attilával Filep Tamás Gusztáv beszélget

Szemle

Gonda S. László: Amit a Vatikánról tudni érdemes

Érszegi Márk Aurél: *Pápa – Szentszék – Vatikán*, Szent István Társulat, Budapest, 2014

Molnár Anita – Séra Magdolna: Nem csak nyelvpolitikusoknak

Cserniczkó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2013

Nagy Noémi: Autonómiák Európában: megoldások és kihívások

Zoltán Kántor (ed.): *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*, L'Harmattan, Budapest, 2014

Abstract

Számunk szerzői

Erdélyi munkaszolgálatosok tábori színháza Szászrégenben, 1941-ben
© Fortepan

Felelősségre vonás a vészorszak bűneiért Észak-Erdélyben

avészorszak idején megsemmisült az észak-erdélyi zsidóság nagy része. A háború után a zsidó túlélőknek Kolozsvár központtal mégis sikerült újjászervezni közösségüket. Az újjászervezett zsidó közösség legfontosabb feladatának az elhurcoltak hazaszállítását, a zsidó intézmények újraindítását, a jogi sérelmek orvoslását és a zsidók meghurcolóinak felelősségre vonását tartotta. Tanulmányomban ez utóbbit ismertetem, különös tekintettel a Kolozsvári Népbíróság pereire, amelyekben a zsidók ellen elkövetett atrocitások¹ elkövetőit vonták felelősségre.

A zsidóüldözés végrehajtóinak és az abban közreműködőknek a felelősségre vonását Tibori Szabó Zoltán a sajtó alapján behatóan tanulmányozta (Tibori 2007). Részletesen ismerteti a „gettóper”² lefolyásának körülményeit, a tanúvallomások részleteit és az ítéleteket. A zsidó, a magyar és a román sajtóforrások elemzésével kísérelte meg a sajtó mögött álló közösségi vezetők és a közösség egészének véleményét meghatározni. Arra a következtetésre jutott, hogy a zsidó közösség nem volt megelégedve a népbíróság ítéleteivel. Az erdélyi zsidóság lapja, az *Egység* egyéni leleplezések bemutatásával próbálta kiegészíteni a népbíróság ítéleteit. A magyar nyelvű sajtó nem tulajdonított nagy figyelmet a népbíróság zsidó ügyekben hozott ítéleteinek. Ez a magyar publicisz-

¹ Az „atrocitás” kifejezés alatt a jogi diszkriminatív eljárásokat, valamint a fizikai és pszichológiai bántalmazásokat értem.

² A Kolozsvári Népbíróság kilenc csoportra osztotta a háborús bűnösöket, és eszerint tárgyalta ügyüket. A nyolcadik csoportot nevezték el „gettóper”-nek, mivel ebben a zsidóüldözések végrehajtóit és közreműködőit vonták felelősségre. Ebben az ügykörben állították bíróság elé a legtöbb embert, 193 személyt.

tika és közvetetten a magyar közösség érdektelenségét jelzi. Emellett Tibori bemutatta a sajtóban lefolyt vitát a svájci csoport felelősségre vonásáról is (i. m., 41–43, 82–92, 196–202).

Randolph Braham könyve, *A népirtás politikája* az egyik legátfogóbb mű a magyarországi holokausztról. Ő is kisebb betekintést nyújt az Észak-Erdélyben tevékenykedő népbíróság 1946. évi munkájába. Braham is úgy gondolja, hogy a népbíróság mellett az új román politikai berendezkedés is gátolta a holokauszt okozóinak megbüntetését. Ennek tudható be, hogy 1950-ben a korábbi elítéltek mind szabadlábra kerültek (Braham 1997, 1274).

A fentebb felsorolt művek ellenére ez idáig nem készült az Észak-erdélyi Néptörvényszék történetéről átfogó elemzés. Továbbá nincsenek feltárva a néptörvényszék által tárgyalta azon perek, amelyeknek zsidók voltak a sértettjei, tanúi vagy vádlottjai. Észak-Erdélyben a zsidó közösség szenvedte el a háború alatt a legnagyobb károkat. Többségük munkaszolgálat vagy a deportálások során halt meg, vagyonukat közigazgatási-katonai szervek, a lakosság és a területen átvonuló harcoló csapatok hurcolták el. Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a megmaradt zsidó közösség és az igazságszolgáltatás milyen módon akarta felelősségre vonni a zsidóüldözés végrehajtóit és résztvevőit, illetve milyen sikereket értek el. Másik fontos kérdés, hogy milyen formában folytatták le az ügyészek a vizsgálatokat és a vádemelést a zsidókkal kapcsolatos ügyekben. A szakirodalom szerint az Észak-erdélyi Néptörvényszék a zsidók elleni atrocitások elkövetőit két fő perben tárgyalta (i. m., 1273). Írásomban próbálom pontosítani ezen állítást, és bebizonyítani, hogy sokkal nagyobb arányban vádoltak meg és ítélték el a zsidóüldözésben érintett személyeket, mint amit az eddigi szakirodalom említ. Így nemcsak a „gettóper” kapcsán voltak felelősségre személyeket zsidók ellen elkövetett tetteik miatt, hanem a népbíróság más tömegpereiben is.

Holokauszt Észak-Erdélyben és a zsidó közösség a háború után

A második bécsi döntés után az Észak-Erdélybe visszatért magyarországi hatóságok késlekedés nélkül bevezették a Magyarországon már korábban hatályba lépett zsidóellenes törvényeket és intézkedéseket (Braham 2008, 15). Észak-Erdélyben a holokauszt első áldozatai azon székelyföldi zsidók voltak, akiket 1940-ben hontalannak nyilvánítottak és szovjet területre deportáltak. Emellett 1942-ben kezdték behívni

az észak-erdélyi zsidó férfiakat munkaszolgálatra. A munkaszolgálatosokat rossz ellátás, betegségek, nehéz munka és embertelen bánásmód tizedelte meg (Tibori 2007, 20–21).

A magyar hatóságok 1944. április folyamán dolgozták ki az észak-erdélyi zsidóság deportálásának ütemtervét. Kolozsvár mellett Marosvásárhelyt jelölték ki arra, hogy összegyűjtsék Észak-Erdély zsidóságát. A gettósítás május 3-án kezdődött, és tíz nap leforgása alatt mindenhol befejeződött. A deportálás május 15-én indult, és június 7-én fejeződött be. Erdély egészét nézve (a Bánság és Partium területét is beleértve) a holokausztot közvetlenül megelőző időszakban a zsidók számát 200 ezerre becsülik. A holokauszt erdélyi áldozatainak száma hozzávetőleges számítások alapján 120 ezer körülire tehető (i. m., 28–29).

Romániában Antonescu diktatúrájának bukása után a zsidóságot nagy vagyoneszteség, jogbizonytalanság és nyomor sújtotta. Ezenfelül a zsidókra nézve diszkriminatív törvények még mindig érvényben voltak (Rotman 2004, 61). Nagy előrelépést jelentett a zsidóság társadalmi és politikai restaurálásában az 1944. december 19-én a *Hivatalos Közlönyben* megjelent 641. törvény, amely eltörölte a faji törvényeket és visszaállította a zsidóság polgári jogait (i. m., 63). E jogszabály ekkor még Észak-Erdély területén nem lépett érvénybe, mivel 1944. október végétől egészen 1945. március elejéig Észak-Erdélyben szovjet katonai közigazgatás gyakorolta a hatalmat. Azonban miután 1945. március 8-án Moszkvából engedélyezték a román közigazgatás visszatérését, egy rendelet törvény segítségével a román törvényeket is visszaállították vagy kiterjesztették Észak-Erdély területére. A jogszabály előírta, hogy a román bírói és közigazgatási hatóságok beiktatásáig az összes polgári, kereskedelmi és büntetőpereket fel kell függeszteni.³

A háború után az észak-erdélyi zsidóság sokkal rosszabb helyzetben volt, mint a regáti vagy dél-erdélyi társaik, az első munkaszolgálatosok csak 1944 végén kezdtek visszatérni Észak-Erdélybe. Később, 1945 nyarán megérkezett a haláltáborokba deportált zsidók első csoportja. A visszatértek megalakították a Demokrata Zsidó Népközösséget (DZSN)⁴ és arra törekedtek, hogy a szervezet segítségével újjászervezzék a zsidó közösséget, valamint orvosolják a szociális és jogi problémákat. A népközösség megalakulása után arra kérték a bukaresti kor-

³ Felülvizsgálhatók és megsemmisíthetők magyar büntetőtörvények alapján hozott ítéletek (*Erdély*, 1945. április 29., 2).

⁴ 1944. október 20-án alakult meg Kolozsváron a Demokrata Zsidó Népközösség. Utána a többi erdélyi városban is megalakultak a helyi népközösségek. A népközösségek 1946 folyamán beolvadtak a Román Kommunista Párt ellenőrzése alatt működő demokrata zsidó komitékba (románul Comitetul Democrat Evreiesc) (bővebben: Olosz 2011, 303–333).

mányt, hogy vonják felelősségre azokat a személyeket, akik „önként súlyosbították a zsidóság tragédiáját” a vészkorszak alatt.⁵ Később az Országos Demokrata Arcvonal konferenciáján a DZSN újból kifejtette főbb követeléseit és célkitűzéseit.

Eszerint a szervezet többek között „harcolni kívánt a fasiszta megsemmisítéséért, a fasiszta bűnözők leleplezéséért, követelte a deportáltak és a távollévők jogai és anyagi javai birtoklóinak felelősségre vonását és megbüntetését... A DZSN programja leszögezte, hogy a zsidóság békében kíván élni az Erdélyben élő népekkel és az elszenvedett üldözések miatt egyik nép ellen sem táplál gyűlöletet. Követelte ugyanakkor a zsidóság tragédiáját okozók legszigorúbb megbüntetését...” (Tibori 2007, 38.)

Észak-Erdélyben az első kísérletet a háborús bűnösök felelősségre vonására az 1944. december 2-án létrehozott Városi Tisztogató Bizottság⁶ tette, amelyet a kolozsvári és más megyei tisztviselők felülvizsgálata céljából hoztak létre (Nagy–Vincze 2003, 81). A tisztogató bizottságok munkája eredményes volt, mivel 1945. április elején kilenc olyan tisztviselőt internáltak, akik részt vettek a zsidók gettóba hurcolásában. A szociáldemokrata párt lapjában, az *Erdélyben* közölt cikk szerint „a reakciós és pro fasiszta szellemnek... a teljes megsemmisítéséért, valamint a közvélemény kielégítéséért”⁷ rendelték el az internálásokat.

A kolozsvári túlélők között már 1945-en komoly vita folyt azokról a zsidó vezetőkről, akik a deportálások során a zsidóságot a hatóságokkal való együttműködésre biztatták, ők maguk pedig közben Romániába vagy Svájcba menekültek. Ez a Kasztner-csoport máig a holokauszt és a zsidómentés vitatott témája. Kasztner Rezső a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság tagja volt. A mentőbizottság a külföldi zsidó szervezetekhez és a magyar hírszerzéshez fűződő kapcsolata révén hamar tudomást szerzett a nemzetközi katonai helyzetről és a végső megoldás programjáról. Kasztner Rezső és Brand Joel (Jenő), a mentőbizott-

⁵ Csak a bűnösöket vonjuk felelősségre. *Világosság*, 1944. november 3., 3.

⁶ A tisztogató bizottságokat közvetlenül a háború után hozták létre. Minden fontosabb intézmény és szervezet megalakította a saját tisztogató bizottságát. A helyi tisztogató bizottságoknak adott irányelvek szerint a bizottságoknak „általános feladata volt megállapítani, hogy az ítékezés körébe tartozó személyek múltbeli magatartása mennyiben tekinthető fasisztának, profasisztának vagy antidemokratikusnak”. A bizottságok a háborús bűnösség határát súroló ügyekben kötelesek voltak a legsúlyosabb büntetés kiszabásán felül értesíteni a politikai rendőrséget. A tisztogató bizottságok leginkább olyan büntetéseket róhattak ki, amelyek eltávolították vagy korlátozták a büntett egyén gazdasági tevékenységeit a gazdasági szerepvállalástól (állásfelfüggesztés, kereskedelmi tevékenység tiltása stb.) (Nagy–Vincze 2003, 251–254).

⁷ Újabb intézkedés a Tisztogató Bizottság működéséről. *Erdély*, 1945. április 1., 11.

ság tagjai röviddel a német megszállást követően kezdtek tárgyalni az SS-szel a magyarországi zsidók megmentése érdekében. Kezdetben a tárgyalások az egész magyarországi zsidóságot érintették, de később ez a terv kudarcba fulladt. Braham megállapítása szerint az SS-vezetők a kezdetektől csak színlelték a tárgyalásokat, taktikai előnyt és kontrollt remélve a zsidó közösség vezetői felett. Miután Brand tárgyalásai sikertelenül végződtek a zsidó világi vezetőkkel, Kasztner Budapesten egy kisebb csoport megmentéséről kezdett alkudozni az SS helyi vezetőivel. Kasztnernek sikerült 1684 zsidó életét megvásárolnia (többségükben prominens vallási és világi vezetők, tudósok) és Svájcba szállíttatni őket. Közülük 388 személy Kolozsvárról származott. A háború után Kasztner akciója komoly vitát váltott ki Romániában, Magyarországon és később Izraelben is. Kasztnerre sokan hősként tekintettek, aki zsidók ezreit mentette meg. Mások szerint gonosztevő, kollaboráns volt, aki feláldozta a zsidó tömegeket, hogy keveseket védelmezhessen (Braham 1997, 1023–1066).

Nem meglepő, hogy Magyarországon és Romániában a hatalomra került baloldali zsidó körök mélyen elítélték a Kasztner-csoport tevékenységét. Az ő szemszögükből Kasztner elárulta a magyar zsidókat, mivel tisztában volt a deportálások valódi céljával, és ezt nem árulta el a zsidó közösségnek. A kolozsvári transzport megszervezése során kényesen ügyeltek a zsidó közösség vezetői, hogy az információk ne kerüljenek ki a szűk vezetői körből, mivel csak így tudták biztosítani a vállalkozás sikerét.

Kolozsváron a Kasztner-ügy először egy 1945. február 26-án megtartott megbeszélésen vetődött fel. Ezen a gyűlésen a deportáltak hazaszállítását tárgyalták meg. Az egyik felszólaló azt javasolta, hogy azon 450 zsidó személy vagyonát, akik Svájcba menekültek, a meghurcolt zsidók anyagi helyzetének javítására fordítsák. A jelenlevők üdvözölték a felszólaló javaslatát. A Kasztner-csoport tagjait háborús bűnösöknek titulálták, és jóváhagyták vagyonuk elkobzását.⁸ Az érintettek vagyonelkobzása később részlegesen meg is történt, mivel bizonyos Péter és Pál villákat – akiknek a tulajdonosai Svájcba menekültek a deportálások előtt – lefoglaltak, és a visszatérő zsidó gyermekek részére árvaházzá alakították át.⁹ Ezenkívül a források nem számolnak be más vagyonelkobzásról.

⁸ Háborús bűnösökként bírálta el a zsidó népközösség a hitfeleiket elhagyó zsidó vezetőket. *Erdély*, 1945. február 26., 4.

⁹ Raport CDE din județul Cluj pe luna Aprilie 1946. [A kolozsvári Demokrata Zsidó Bizottság jelentése 1946. április hónapra] 1946. április 20. Arhivele Naționale Direcția

1946-ban¹⁰ a DZSN több bizottságot is felállított tevékenységének összehangolására. A DZSN Tisztogató Bizottsága 1946. január 24-én tartotta meg alakuló ülését, amelynek legfőbb feladatát a svájci csoport tagjainak átvizsgálásában határozta meg. A gyűlésen újabb részleteket tártak fel a „zsidóság egyes áruló vezetőiről” és tevékenységükről. Olyan brosúra kiadásáról döntöttek, „amely tartalmazza a Svájcba menekült zsidó vezetők árulását és a holokauszt borzalmait, amit sok bizottsági tag személyesen élt át”. A bizottság a megkezdett kihallgatások után Lax Angel Salvator¹¹ kizárta a zsidó közösség soraiból. A bizottság tagjai úgy gondolták, hogy a svájci csoport tevékenysége elég súlyos ahhoz, hogy a hatóságokat is bevonják az ügy rendezésébe. Ennek megfelelően a bizottság vezetői meglátogatták Pollák Endre népügyészt, aki a törvényszék által felhatalmazta a bizottságot vizsgálataik folytatására, a vádlottak kihallgatására és jegyzőkönyvek készítésére.¹² A svájci csoport felelősségre vonásának kezdeti lelkesedése hamar alábbhagyott. 1946 februárjában Lévi Dezső, a tisztogató bizottság egyik tagja levélben mondott le bizottsági tisztségéről. Indoklása szerint a tisztogató bizottság kezdeti lelkesedése és tettvágya teljesen megszűnt, és egy-két kihallgatás után a nyomozó munkát beszüntették, a brosúrák kiadása is abbamaradt. Lex Salvator ügyét nem sikerült a népbíróság elé terjeszteni, véleménye szerint azért, mert Fischer Sándor, a kolozsvári DZSN elnöke érintettsége miatt leállította a bizottság munkáját: a határozatokat megvétózta és Lex iratcsomóit eltüntette. A levél végén Lévi kifejtette: „Én elég naivan és őszintén hittem, hogy önzetlenül, becsületos és gerinces munkával a kitűzött feladat érdekében – amely felette fontos mindannyiunk számára – eredményt fogunk elérni.”¹³ A levéltári dokumentumok hiányából a tisztogató bizottság teljes megszűnésére lehet következtetni. A népbírósági perek során sem tárgyalták a svájci csoport tagjainak ügyét.

Județeană Cluj [Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, ANDJC], 1532. fond, 1 dosszié, 46. f.

¹⁰ Egyes források szerint már 1945-ben létrehoztak egy bizottságot az ügy kivizsgálására. Azonban a bizottság tevékenységének eredménye nem ismert. (Tibori 2001, 50–51, Néptörvényszék elé állítják a Kolozsvárra visszatért zsidó „svájci csoport” tagjait. *Erdély*, 1945. október 3., 3.)

¹¹ Feltehetően a svájci csoport egyik tagja.

¹² A Zsidó Demokrata Komité Tisztogató Bizottságának jelentése az 1946. január hóban kifejtett működéséről (ANDJC, 1532. F, 1 d., 22–23. f.).

¹³ Levél a Demokrata Zsidó Népközösség Végrehajtó Bizottságának, 1946. február 19. (1532. F, 1 d., 32. f.)

A DZSN részéről a kolozsvári svájci csoport felelősségre vonására tett kísérlet kudarcba fulladt. Az egyhangúlag deklarált bűnösségen és a részben végrehajtott vagyonek kobzásokon túl a zsidó közösség nem vonta egyénileg felelősségre a bűnösnek titulált személyeket. Nagy valószínűséggel a drasztikusabb felelősségre vonás a zsidó közösség passzivitása és a svájci csoportnak a DZSN vezetőségéhez fűződő baráti kapcsolatai miatt fulladhatott kudarcba. A Kasztner bűnösségével szemben meghozott hivatalos álláspont továbbra is hatályban maradt. 1950-ben Románia erőteljes propagandaháborút vívott a zsidó kivándorlás és Izrael ellen. Az *Új Útra* keresztelt *Egység* című lap Kasztner negatív emlékét felhasználva bírálta az izraeli állapotokat: „...hazája [Izrael] Kasztner Rezsőnek, aki ma úgy képviseli Izrael dolgozó népét, mint ahogy annak idején a magyarországi zsidó kisemberek ügyét képviselte a Gestapónál.”¹⁴

A Kolozsvári Népbíróság és a zsidók elleni atrocitások elkövetőinek felelősségre vonása

A romániai népbíróságok a baloldali erők és a történelmi pártok közötti politikai harc időszakában alakultak meg és tevékenykedtek. Így munkájukat erősen befolyásolta a Román Kommunista Párt befolyásnövelése és ideológiája. Az igazságszolgáltató intézmény tevékenységét ily módon nem lehet a politikai és társadalmi rendszer átalakulása nélkül vizsgálni. Romániában, Magyarországhoz hasonlóan, az államszocialista átmenet, a kommunista párt hatalomszerzésének technikája a szakmai szervezetek átvilágítása, az állami hivatalnokok múltjának vizsgálata és a háborús bűnösök felelősségre vonása volt (Barna–Pető 2012, 10).

A romániai népbíróságok az 1945. április 21-én kiadott 312. igazságügyi minisztériumi rendelet rendelkezései alapján létesültek és tevékenykedtek (Braham 1997, 1273). A romániai népbíróságokat az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt szovjet (szövetséges)–román fegyverszüneti egyezmény 14. paragrafusa alapján hozták létre. Ebben – és más nemzetközi szerződésekben – Románia vállalta a háborús bűnösök felelősségre vonását. Két ítéletablát állítottak fel, Bukarest és Kolozsvár székhellyel. A Kolozsvári Népbíróság feladata az észak-erdélyi magyar uralom időszakában elkövetett „bűncselekmények” kivizsgálása volt.

¹⁴ Levél a hazáról. *Új Út*, 1950. október 20., 6.

A 312. törvény 15 háborús bűnös kategóriát különböztetett meg. Eszerint háborús bűnös többek között azon személy, aki kegyetlen cselekedeteket vagy gyilkosságokat követett el, illetve rendelt el; aki gettók és munkatáborok megalakítását rendelte el és valósította meg; aki politikai vagy faji okokból hajtott végre deportálásokat; aki egyéni vagy kollektív repressziót, költöztetést és kivégzés céljából történő deportálást rendelt el vagy valósított meg; valamint, aki a fasizmus és hitlerizmus szolgálatába szegődött és segített megvalósítani ezek politikai céljait.¹⁵ A faji alapon véghezvitt deportálások vagy más atrocitások nem csak a zsidókkal szembeni bánásmódra utalnak. A román etnikumú egyének ellen elkövetett mészárlások, deportálások és más atrocitások elkövetőire szintén alkalmazták. A törvényben nem nevesítettek egyetlen etnikumot vagy nemzetiséget sem. A sértetteket osztályozva négy kategóriát különböztethetünk meg: románok, zsidók, baloldaliak–munkások és szovjet katonák.

Avram Bunaciu köztápló kolozsvári látogatása során világosan megfogalmazta a háborús bűnösök körérét:

„Háborús bűnös mindenki, aki háborús bűntettet követett el attól az időponttól kezdve, amióta a horthysta magyar seregek a németek mellett háborúba állottak a Szovjetunió ellen. Tehát mindazok, akik terrorcselekményeket, vérengzéseket követtek el faji vagy nemzeti-ségi szempontból az Erdélyben lakó népek ellen. Tudjuk, hogy ez az erdélyi románok deportálásával, magyarok elhurcolásával, valamint a zsidók kirablásával megkínzásával és légerekbe való küldésével 1944. április és május havában kezdődött meg. A népbíróság természetesen ítélni fog az 1944. év augusztus 23. utáni vérengzések elkövetői felett, így a sármási, valamint a többi gyilkosság és jogtalanság elkövetőin, szóval augusztus 23-tól a német–horthysta csapatok kiűzéséig eltelt idő alatt történt bűncselekmények tárgyában a népbíróság lesz illetékes.”¹⁶

A népbíróság Romániában – más közép-európai államok népbírósága-ihoz hasonlóan – laikus bíraskodásra épült. A néptörvényszék tanácsa nyolc népbíróból (bíró) és az elnökből állott. A bíróság tagjai között a demokratikus pártok megbízottai foglaltak helyet. A néptörvényszék vizsgálóbíróval rendelkezett. Miután a vizsgálóbíró összegyűjtötte az

¹⁵ Az 1945/312 törvény (<http://www.legex.ro/Legea-312-1945-87.aspx>, utolsó letöltés: 2014. február 15.).

¹⁶ Kik a háborús bűnösök Észak-Erdélyben. *Erdély*, 1945. június 24., 1.

adatokat, a népbíróságnak adta át az ügyet. A népbíróság előtt a vádat a népügyész képviselte. A népügyész, vagyis a közvádoló tisztséget a bukaresti közvádoló ajánlásával bármely román állampolgár betölthette, de általában ezek jogi képzettségű szakemberek voltak. A vádlott gondoskodhatott saját védőről vagy elfogadhatta a hivatalból kirendelt védőt.¹⁷

A Kolozsvári Népbíróság

A román közigazgatás észak-erdélyi megjelenése után az *Erdély* arról számolt be, hogy Észak-Erdélyre is kiterjesztik a néptörvényszék rendszerét.¹⁸ A cikk szerint a néptörvényszék nagyon előnyös, mivel olyan büntettekért is felelősségre tud vonni embereket, amelyek nincsenek a büntető törvénykönyvben. Ezenfelül a néptörvényszék igazságos, mivel a román állam megtehetette volna, hogy hadbíróóságokat állít fel és ítélkezik mindenki felett, de helyette a néptörvényszék intézményét állította fel. Az Észak-erdélyi Néptörvényszék megalakítása Lucretiu Pătrășcanu kommunista igazságügyi miniszter kolozsvári látogatása¹⁹ után érzékelhetően felgyorsult. Június végén Bunaciu bukaresti közvádoló a Kolozsvári Népbíróság megszervezése céljából Kolozsvárra utazott.²⁰ A román kormány szemszögéből az észak-erdélyi népbíróság szerepe nem csupán a háborús bűnösök felelősségre vonásban merült ki. Amellett, hogy a népbíróság volt hivatott felszámolni a háborús etnikai sérelmeket, Bukarest ezzel az intézménnyel kívánta csillapítani a nemzetiségi ellentéteket is. Ezt a szándékot jól példázza Bunaciu közvádoló kijelentése, miszerint: „Észak-Erdély részére a néptörvényszékek mérhetetlen jelentősége van. Ezen a területen a néptörvényszék kötelessége levezetni azt a tisztító politikai folyamatot, amely kiérdemli a nép bizalmát és szeretetét, mert az igazi bűnösök megbüntetésére törekszik.” A népügyész szerint a népbíróság felül áll a nemzetiségi érdekeken, bosszún. Mind a bukaresti, mind pedig a kolozsvári ügyészek többször hangoztatták, hogy a népbíróság nemzetiségtől és vallástól függetlenül ítélkezik majd. Bunaciu szerint „háborús bűnös lehet román, magyar, zsidó,

¹⁷ Észak-Erdélyre is kiterjesztik a néptörvényszék rendszerét. A háborús bűnösöket és az embertelenül eljárókat ez a bíróság vonja felelősségre. *Erdély*, 1945. április 29., 3.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Új belpolitikai irányvonalnak tekintik Patrascanu kolozsvári nyilatkozatát. *Erdély*, 1945. június 19., 3.

²⁰ A népbíróság megszervezésére Kolozsvárra érkezik a bukaresti néptörvényszék főügyésze. *Erdély*, 1945. június 23., 1.

német, szerb vagy más nemzetiségű egyén, aki a fasiszmus ideje alatt az erre vonatkozó törvénybe ütköző bűncselekményeket elkövette.”²¹

A népbíróság épületét a Majális utcai Pszichológiai Intézet épületében rendezték be. Az ügyészek és a vizsgálóbírók 1945. június 26-án kezdték meg munkájukat.²² Egész Erdélyben megindultak a kihallgatások és letartóztatások. Először Kolozsváron, majd a partiumi városokban, végül Székelyföldön gyűjtötték be a bizonyítékokat. A nyomozás és az adatgyűjtés egészen 1946 elejéig tartott.

A Kolozsvári Népbíróság 1946. március 9-én kezdte meg a tárgyalást. A népbíróság kilenc csoportban, tömegperekben tárgyalta az észak-erdélyi háborús bűnösök ügyét. A sajtó az egyes csoportokat különböző nevekkkel látta el, aszerint, hogy kik voltak a perek vádlottjai, milyen bűnök elkövetésével gyanúsították őket, vagy milyen foglalkozást töltöttek be a múlt rendszerben. Az átláthatóság érdekében felsorolom az említett címkéket: *az észak-erdélyi tömeggyilkosságok pere* (63); *a volt zsidó munkaszolgálatosok vétkes parancsnokainak és keretlegényeinek pere* (25); *a volt katonai parancsnokok és tanácsadók pere* (26); *a „szigurácások”*²³ *pere* (51); *a volt jobboldali lapok szerkesztőinek és munkatársainak pere* (19); *a háborús bűnösök hatodik csoportjának pere* (26); *a lágerek munkaszolgálatosai és politikai internáltjai parancsnokainak pere* (22); *a „gettóper”* (193). A kilencedik pernek nincs megnevezése, de gyanúsítottként *volksbundistákat*, nyilasokat, imrédystákat és gestapósokat határozott meg az újság (107). A zárójelben található szám a sajtó által közölt adat a vádlottak számáról.

A Kolozsvári Népbíróság határozata szerint 544 vádlott ügyét tárgyalta. Többségük nem volt jelen a bírósági tárgyaláson, mivel még a háború alatt Magyarországra vagy nyugat-európai országokba menekültek. A népbíróság által hozott ítéletek száma és az elítéltek nemzetiségi arányának a megoszlása nem tisztázott. A levéltári dokumentumok hozzáférhetetlensége miatt Tibori és Braham korábbi kutatásaikban még arra a következtetésre jutottak, hogy a Kolozsvári Népbíróság 481 elmarasztaló ítéletet hozott. Ebből 371 magyar, 83 német, 26 román és egy zsidó nemzetiségű volt (Tibori 2007, 42). Azonban ennek a számnak az újonnan kutathatóvá vált levéltári források ellentmondanak. A kutatás során 504 elmarasztaló ítéletet találtunk. Egy másik forrás hasonló számadatról tanúskodik: Ghiran Morariu kolozsvári népbíró-

²¹ A nép felelősségre vonja mindazokat, akik áthágták az emberiség íratlan törvényeit. Bunaciu közbíró nyilatkozata a háborús bűnösség kérdéséről. *Erdély*, 1945. június 27., 2.

²² Uo.

²³ A román titkosszolgálat megnevezése.

sági főügyész 1946 augusztusában a *Libertaténak* nyilatkozva közölte, hogy a népbíróság fennállása alatt 502 elmarasztaló és 33 felmentő ítéletet hozott. Elítéltek 445 magyart és 33 románt (Vincze é. n.).

Randolph L. Braham és Tibori Szabó Zoltán a az észak-erdélyi tömeggyilkosságok perét és a „gettóper”²⁴ emelték ki mint a két legfontosabb és a legtöbb elmarasztaló ítéletet hozó csoportos per (Braham 1997, 1274; Tibori 2007, 196–201). Kétségtelen, hogy a „gettóper” a zsidóság szempontjából nagy jelentőségű volt, azonban a többi csoportos perben is szép számmal találunk olyan vádlottakat, akik a zsidóság ellen elkövetett atrocitásaik miatt kerültek a vádlottak padjára. Számításaink szerint az 544 vádlott 52 százalékát zsidó személyek ellen elkövetett tettek miatt vonták felelősségre. Másik 9 százalék esetében a sértettek között zsidók és nem zsidók (románok, baloldaliak, szovjet katonák) vegyesen megtalálhatók. Ennek fényében megállapítható, hogy a Kolozsvári Népbíróság vádlottjainak²⁵ 60 százalékát vonták felelősségre olyan tettek miatt, amelyeket részben vagy teljes mértékben zsidók ellen követtek el. Több esetben nem lehet teljeséggel megállapítani a sértett kilétét, így nagy valószínűséggel még ez a szám sem fedi a teljes mennyiséget.

A második csoportos perben azon parancsnokokat és segítőiket ítélték el, akik a zsidó munkaszázadoknál embertelenül bántak a munkaszolgálatosokkal. Az ügyészség azt állapította meg, hogy a munkaszázadok nem a háborús célokat szolgálták, hanem azért hozták őket létre, hogy kiirtsák a munkaszázadok tagjait.²⁶ A vádirat szerint a megvádolt parancsnokok és keretlegények brutális módon bántak a zsidó munkaszolgálatosokkal. Kikötözések, kínzások, élelmiszer-megvonások és kivégzések tarkították a vádlajstromot.

²⁴ Braham 195 vádlottat említ írásaiban. Azonban a források szerint 193 vádlott szerepelt ebben a tömegperben.

²⁵ A népbíróság határozatában szereplő vádlottak és az ellenük felhozott vádak alapján határoztam meg azon személyeket, akiket a zsidók ellen elkövetett atrocitások miatt vontak felelősségre. Csak abban az esetben soroltam be egy személyt ebbe a kategóriába, ha a vádpontok világosan rámutattak a zsidó sértettre vagy a zsidóság egésze ellen kifejtett tevékenységre. Az így kapott számnak Excel program segítségével határoztam meg a százalékarányát az 544 vádlott számához képest. A zsidó sértettek számát csak a vádlottak esetében tudtam megállapítani, az elítéltek megállapításához sokkal átfogóbb kutatás szükségeltetik.

²⁶ Hotărârile Tribunalului Poporului pe 1946 [A népbíróság határozatai 1946-ban.] ANDJC, 1295. F, 22 d., 35. f.

Csoport	Csoport összlét- száma	Zsidó- ügyben érintettek száma	A zsidók ellen elkövetett főbb atrocitások jellege	Vonatkozó iratok (ANDJC, 1295. F, 22 d.)
1. csoport: az észak- erdélyi tömeggyilkosságok pere	63	0	–	1–33. f.
2. csoport: a volt zsidó munkaszolgálatosok vétkes parancsnokainak és keretlegényeinek pere	25	25	Zsidó munkaszázad parancsnoka vagy ott szolgálatot teljesítő katona. Ebben a minőségében követett el atrocitásokat a zsidó munkaszolgálatosok ellen.	34–46. f.
3. csoport: a volt kato- nai parancsnokok és tanácsadók pere	26	16	Románok és zsidók kiutasítása, vagyonuk elkobzása, megkínzása. A román és a zsidó nép rovására hozott hátrányos törvényeket és határozatokat.	47–115. f.
4. csoport: a „szigu- ráncások” pere	57	0	–	116–140. f.
5. csoport: a volt jobboldali lapok szerkesztői- nek és munkatársainak pere	28	12	Antiszemita cikkek megjelenítése a sajtóban.	141–165. f.
6. csoport: a háborús bűnösök hatodik cso- portjának pere	26	21	Zsidók deportálásának elrendelője, kivitelezője. Vagyonelkobzásban való részvétel. Fasiszta törvények meghozatala, elrendelése, kivitelezése. Fasiszta propaganda.	166–189. f.
7. csoport: a légerek munkaszolgálatosai és politikai internáltjai parancsnokainak pere	24	16	Zsidó munkatábor parancsnoki minőségében követett el atrocitá- sokat a zsidó ellen. Zsidók deportálása.	190–216. f.
8. csoport: a „gettóper”	193	193	A zsidók gettósításával és depor- tálásával kapcsolatos bűnöket követtek el.	217–328. f.
9. csoport: volksbundisták, nyi- lasok, imrédysták és gestapósok pere	102	46	Zsidó munkaszázad parancsnoki minőségében elkövetett atrocitá- sok a zsidó munkaszolgálatosok ellen. Zsidók meggyilkolása. Gettózásban való részvétel. Antiszemita írások publikálása. Zsidók kiutasításában való részvé- tel különböző városokból. Lista készítése a zsidókról. Zsidók kizárása különböző szak- mai szervezetekből.	329–379. f.

A háborús bűnösök ötödik csoportja perének tárgyalásán azon személyek ügyét tárgyalták, akik a háború alatt szélsőjobboldali lapoknál dolgoztak és szélsőjobboldali propagandát fejtettek ki. A lapok munkatársainak egy részét többek között antiszemita cikkek megírásával vádolták meg. Kiemelkedik Árvay Árpád esete, aki több tanú szerint is olyan sok zsidóellenes cikket írt, hogy öngyilkosságba kergetett egy zsidó családot, akik nem bírták elviselni az Árvay által írt cikkek keltezte feszült hangulatot.²⁷

A „gettóper” folyamán többségében olyan személyeket vontak felelősségre és ítétek el, akik közreműködtek a deportálások lebonyolításában. A vádlottak között megtalálhatók politikusok, magas rangú köztisztviselők, katonatisztek, a rendfenntartó erők tagjai, motozó nők, keretlegények, de még átlagemberek is, akik leginkább zsidók feljelentésével kompromittálták magukat. A vádirat és a tanúk részletesen beszámoltak a zsidók kifosztásáról, a gettók felállításáról, a gettóban uralkodó viszonyokról, a gettóban elkövetett szörnyűségekről és a deportálások után átélt borzalmakról is.

A perek során olyan embereket vontak felelősségre, akik részt vettek a deportálásokban, vagy akik a „kötelességük” teljesítésén túl „buzgóságból” követtek el atrocitásokat a zsidók ellen.

A bizonyítási eljárás nem volt problémamentes. A bűnösök tetteinek felderítéséhez az ügyészség kétféle forrást használt: tanúvallomásokot és dokumentumokat. Az ügyészség a munkájához elsősorban a lakosság segítségét kérte, így 1945. június 26-ától bárki feljelentéssel fordulhatott a kolozsvári néptörvényszék közvádloihoz.²⁸ A közvádlók is tisztában voltak azzal, hogy a feljelentések és a tanúvallomások akár személyes bosszúból, anyagi érdekből vagy más okból is születhettek.²⁹ A perek során többször fordult elő hamis tanúzás. Így az is megesett, hogy a per végére a tanút tartóztatták le.³⁰ A zsidó tanúk a tárgyalások kulcsszereplői voltak. Nagyon sok esetben csak ők tudtak beszámolni a vádlottak tetteiről, bűneiről. Akár a tanú, illetve közeli hozzátartozója, barátja ellen követtek el sérelmeket, a bíróság bizonyítékként fogadta el a tanúvallomásaikat.

A zsidó tanúk azonban nem csak a vádat erősítették. Gyakran a vádlottak mellett tanúskodtak. Ennek következtében sok esetben telje-

²⁷ A tanúk vallomása szerint mást írtak és másként beszéltek a szélsőjobboldali lapok szerkesztői. *Erdély*, 1946. április 11., 3.

²⁸ A nép felelősségre vonja... *Erdély*, 1945. június 27., 2.

²⁹ Hogyan működik a Népbíróság? Milyen szempontokat vizsgálnak felül a közvádlók egy-egy eljárás megindítása előtt? *Erdély*, 1946. február 19., 3.

³⁰ Tanút tartóztatott le a Népbíróság. *Erdély*, 1946. május 29., 3.

sen ellentmondásos történetek születtek a tanúvallomásokból. Paczkó Elemér vádlotról az egyik tanú azt állította, hogy zsidógyűlölő volt, és ezt többször hangoztatta ezt. Egy másik tanú szerint azonban ennek ellenkezője igaz, a vádlott a háború alatt segített a zsidóknak, kenyeret osztott nekik, és még a zsidótörvények kijátszását is megkockáztatta megmentésük érdekében.³¹

A legellentmondásosabb vallomások Konczwald Tibor orvosprofesszor vizsgálata során léptek fel. Konczwald deportálások alatt játszott szerepét már 1944-ben a városi és a kolozsvári orvosi kamara purifikáló (tisztoगतó) bizottsága is megvizsgálta. E két szerv felmentette az orvost, azonban 1945 májusában egy feljelentés kapcsán a népbíróság vizsgálói is elkezdtek nyomozni az ügyében. A feljelentők szerint Konczwald „fondorlattal félrevezette” a kolozsvári zsidó orvosokat, és nagyban elősegítette a zsidó orvosok és családjaik deportálását.³² Konczwald Tibor elhárította a vádakát, és több nyilatkozatában az ellenkezőjét állította. Ezek szerint a zsidók gettósítása és a deportálása idején több száz embert mentett meg a biztos haláltól.³³ Eddig semmi meglepő nincs a történetben, a háborús bűnökkel, zsidók deportálásával megvádolt egyének szinte minden esetben tagadták az ellenük felhozott vádakát. Azonban Konczwald zsidómentő akcióit több száz személy megerősítette. Intézmények vezetői, értelmiségiek, egyszerű polgárok jelentették ki, hogy Konczwald megmentette az életüket, a zsidó betegekkel mindig előzékenyen bánt, és minden kérésüket teljesítette.³⁴ Az ügyet végül az ügyészség lezárta, a népbíróság így nem tárgyalta.

Nem tudhatjuk biztosan, hogy minek köszönhető ez a sok ellentmondásos tanúvallomás. Talán személyes ellentétből, baráti kapcsolatoknak köszönhetően vagy anyagi érdekek miatt vádoltak vagy védtek a zsidó túlélők. Azonban a legvalószínűbb – különösképpen Konczwald Tibor esetében –, hogy a zsidóellenes intézkedéseket minden zsidó különbözőképpen élte meg. Így minden zsidóban más kép alakult ki a hatósági személyekről vagy a polgári lakosság tagjairól. Sok tanú nem a vele megtörténeteket mesélte el, hanem másodkézből hallott eseményekről tanúskodott. Így ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy olyan sok ellentmondásos tanúvallomás született.

³¹ Elhangzottak a tanúvallomások a háborús bűnösök hatodik csoportjának perében. *Erdély*, 1946. május 17., 4.

³² Levél. ANDJC, 1295. F, 4 d., 9. f. Bővebben: Lengyel 1986.

³³ Declarație [Nyilatkozat]. ANDJC, 1295. F, 4 d. 11–12. f., Jegyzőkönyv. 45–53. f.

³⁴ Levél. ANDJC, 1295. F, 4 d., 58. f., Declarație [Nyilatkozat]. 59. f.

1946 augusztusában a népbíróságok hatáskörét megszüntették. A további háborús bűnösök felett a polgári bíróságok (ítélőtáblák) ítéleztek.³⁵ Kivételt képeztek ez alól azon ügyek, amelyeket a népbíróság már tárgyalta, de az ítéletet a vádlott távollétében hozta meg, és a vádlott megjelent a népbíróság előtt. Ebben az esetben kötelező volt újratárgyalni a vádlott jelenlétében a pert. Ilyen esetekben újból összehívták a népbíróságokat.³⁶ A polgári bíróságok több olyan ügyet tárgyaltak még, amelyek sértettjei zsidók voltak, és a kilenc csoportos perbe valamilyen oknál fogva nem kerültek be.

Nagyon nehéz megállapítani, hogy a zsidó közösség hogyan tekintett a vészkorszak bűnöseinek felelősségre vonására. A Demokrata Zsidó Népközösség és a zsidó sajtó a kezdetektől határozott fellépést várt el a hatóságoktól. A „gettóper” első napján a kolozsvári zsidóság nagygyűlést rendezett, amelyen a jelenlevők követelték „az erdélyi zsidógyilkosok megbüntetését”.³⁷ A „gettóper” után az *Egység*ben megjelent cikk írója kifejezésre juttatta értetlenségét azon vádlottak felmentése kapcsán, akiknek bűnei az egész városban ismeretesek voltak. Azonban kifejtette, hogy „ha az ítéletek összességét tekintjük, úgy hisszük, hogy ezek hozzájárulnak ahhoz, hogy a demokrácia egészséges, fertőtlenített talajon épülhessen fel a mi vidékünkön is.”³⁸

Annak ellenére, hogy a vádlottak többségét bűnösnek találták a „gettóper”-ben, a zsidó közösség nem lehetett megelégedve a felelősségre vonással. Annál is inkább, mivel a legsúlyosabb ítéleteket a távollévők esetében hozták, és a letartoztatott vádlottak enyhébb büntetésben részesültek. Az *Egység* szerkesztőse többször kifejtette elégedetlenségét az ítéletekkel kapcsolatban. Felháborodásukat tovább fokozta, hogy a perek lezajlása után is több olyan személyt sikerült leleplezniük, akiknek számottevő szerepük volt a deportálásokban, de a hatóságok nem vonták felelősségre őket. 1946 végétől folyamatosan kezdtek visszatérni azon, háborús bűnösnek titulált személyek, akik az orosz csapatok elől Nyugatra szöktek. A visszatérteket több esetben volt zsidó sértettek ismerték fel az utcán. Így az *Egység* több olyan cikket is közölt, amellyel ilyen egyének kilétét és a múltban elkövetett cselekedeteiket fedték fel.³⁹ Az újság következetesen számon kérte a hatóságok tétlen-

³⁵ A kolozsvári ítéletábla megkezdte a háborús bűnösök tárgyalását. *Egység*, 1946. augusztus 10., 3.

³⁶ A kolozsvári néptörvényszék újratárgyal egyes pereket. *Egység*, 1946. december 25., 2.

³⁷ A gettóhőhérokat a néptörvényszék előtt. *Egység*, 1946. május 23., 1.

³⁸ Ítélet a gettógyilkosok perében. *Egység*, 1946. június 6., 3.

³⁹ 180 ember haláláért felelős Puskás Antal. *Egység*, 1947. január 3., 10.

ségét.⁴⁰ Az egyéni leleplezésekről közölt cikkek személyekre és intézményekre egyaránt kiterjedtek.⁴¹

Közvetlenül a „gettóper” lezárulása után az *Egységben* Lehetett így is címen cikksorozat indult, amelyben olyan személyeket mutattak be, akik a vézskorszak idején, szembefordulva a hivatalos politikával, segítséget nyújtottak a zsidóknak. A szerzőt az készítette a sorozat elindítására, hogy a néptörvényszék vádlottjai mindannyian azzal védekeztek, hogy kötelességből hajtották végre a zsidók elleni intézkedéseket. Az újságíró szerint a cikksorozat célja azt volt, hogy

„Néhány szemelvényel kimutatjuk, hogy a zsidók kiirtásában nem kellett részt venni, ha valaki nem akart, hogy még a parancsnak is lehetett ellenszegülni, és semmiképpen sem kellett önként jelentgetni a bujkáló vagy menekülőfélben levő zsidókat, különösen gyermekeket.”⁴²

Következtetések

A vézskorszak az észak-erdélyi zsidóságot mérhetetlenül megrendítette. A túlélők nagyon fontos célként tűzték ki az észak-erdélyi holokauszt elkövetőinek megbüntetését. A felelősségre vonásra azonban egy olyan átalakulóban lévő politikai rendszerben került sor, amelyben nem kizárólag a bűnösök megbüntetésére volt az igazságügy fő célkitűzése. A nép-bírósággal konszolidálni próbálták a vegyes lakosságú Észak-Erdélyt, politikai tőkét kovácsolni a felelősségre vonásból, és kielégíteni a két sértett etnikumot: a románokat és a zsidókat.

A zsidó közösség próbálkozása a svájci csoport felelősségre vonásában kudarcot vallott. Azonkívül, hogy megállapították a bűnösségüket és elítélték tettüket, semmilyen konkrét lépés nem született. Még akkor sem cselekedtek, amikor néhányan a svájci csoport tagjai közül visszatértek Romániába. A nép-bíróság sem ért el átütő sikereket, részben

⁴⁰ Fasiszta terrorlegények szabadon élnek világukat Nagyenyeden. *Egység*, 1946. június 20., 5.

⁴¹ Somogyi Zsigmond 1946 augusztusában több olyan cikket is közölt, amelyekben alapos kutatással leplezte le a kolozsvári bankokat a zsidó vagyon kisajátításában vagy épp az ügyvédi kamara ténykedését a vézskorszak alatt. Lásd: Somogyi Zsigmond: A kolozsvári bankok felelősek a letétbe helyezett deportált vagyonok eltűnéséért. *Egység*, 1946. augusztus 23., 3.

⁴² Lehetett így is... *Egység*, 1946. július 18., 3.

az igazságügy politikai befolyásoltsága, részben pedig a bűnvádi eljárások visszásságai miatt. Romániában csupán két népbíróság működött. A Kolozsvári Népbíróság feladata lett volna mindazon bűnök kivizsgálása, amit a magyar hatóságok és a polgári egyének a vészkorszak során követtek el. Kétségtelen, hogy a népbíróság elsődleges célja a románok ellen elkövetett atrocitások kivizsgálása és felelőseinek megbüntetése volt. A zsidó ügyek csak második helyen szerepeltek, annak ellenére, hogy a népbírósági perek többségét ezen ügyek alkották. A zsidóüldözéseknek sokkal több áldozata volt, mint a románok ellen elkövetett vérengzéseknek, mégis csak néhány százal nagyobb a vádlottak száma a zsidóügyekben. Összehasonlításképpen: Magyarországon 19 ezer embert ítéltek el a népbírósági tárgyalások folyamán (Jad Vasem é. n.). Igaz, ezen ügyek nem csak a háború alatt lezajlott atrocitásokra vonatkoztak.

Az eddigi feltételezésekkel ellentétben sokkal nagyobb számban tárgyalta a Kolozsvári Népbíróság a zsidók ellen elkövetett atrocitásokat. A perekben felelhető nagyszámú zsidóügy azt sejteti, hogy ezek segítséget nyújtottak a bizonyítási eljárásban és bizonyos személyek elítélésében.

A kevés vádlott és a vádlottak távolétében hozott ítéletek miatt nem állíthatjuk, hogy a zsidó közösség meg volt elégedve a felelősségre vonással. A források csak a zsidó vezetők és a sajtó álláspontját engedik vizsgálni, de feltételezhetjük, hogy ezen álláspontok részben tükrözték a zsidó közösség véleményét is. Azonban itt is ellentmondás tapasztalható, mivel olyan esetek is történtek, amelyekben a vádlottakat a zsidó tanúk érdektelensége miatt nem tudták felelősségre vonni.⁴³ További kutatások szükségesek az itt felvetett kérdések és ellentmondások megválaszolására. Az újonnan feltárt levéltári források lehetőséget kínálnak további kutatások elvégzésére. A Pető Andrea és Barna Ildikó által használt módszertan segítségével⁴⁴ – amelyet a 2012-ben megjelent könyvükben mutattak be – válaszokat lehetne találni a felvetett kérdésekre, és végérvényesen meg lehetne állapítani a Kolozsvári Népbíróságon folytatott perekhez kapcsolódó statisztikai adatokat. Annál is inkább előnyös volna egy ilyen kutatás a Kolozsvári Népbíróság peranyagairól, mivel ezzel a módszerrel – alacsony számuk miatt – az összes pert meg lehetne vizsgálni.

⁴³ Temesvár, az egykori SS-legények, hitleristák és vasgárdisták menedékhelye. *Egység*, 1947. április 4., 4.

⁴⁴ A két kutató kvalitatív módszereket alkalmazva állapított meg szociológiai jellemzőket a Budapesti Népbíróság vádlottjairól, tanúiról és ítéleteiről. Egy 500-as mintát kiválasztva tárták fel a népbírósági rendszer strukturális működését (Barna-Pető 2012, 30–50).

Irodalom

- Barna Ildikó – Pető Andrea 2012: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest, Gondolat.
- Braham, L. Randolph 1997: *A népiértés politikája II. A holocaust Magyarországon* (ford. Zala Tamás et al.). Budapest, Belvárosi.
- Braham, L. Randolph 2008: *Az észak-erdélyi holocaust földrajzi enciklopédiája*. Budapest–Kolozsvár, Park–Koinónia.
- Lengyel Olga 1986: *Cuptoarele lui Hitler [Hitler kemencéi]*. Kolozsvár, Dacia.
- Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.) 2003: *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Kolozsvár–Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print.
- Olosz Levente 2011: A Demokrata Zsidó Komité kolozsvári tagozata. *Magyar Kisebbség*, 19., 59–60. (2011/1–2.), 303–333.
- Rotman, Liviu 2004: *Evreii din România în perioada comunistă 1944–1965 [A romániai zsidóság a kommunizmus alatt 1944–1965]*. Bukarest, Polirom.
- Tibori Szabó Zoltán 2001: *Élet és halál mezsgyéjén*. Kolozsvár, Minerva.
- Tibori Szabó Zoltán 2007: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holocaust után*. Kolozsvár, Koinónia.
- Vincze Gábor é. n.: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989*. http://vincze.adatbank.transindex.ro/index.php?action=nev_mutato&mutato=583&mut=R%E3peanu,%20Grigore,%20k%F6zv%E1dl%F3, utolsó letöltés: 2014. február 20.
- Jad Vasem é. n.: *Trials of War Criminals*. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205887.pdf, utolsó letöltés: 2014. február 20.

ÚJFOLYAM XXIII. 11-12. SZÁM BUDAPEST 2014. DECEMBER ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

GRÓH GÁSPÁR ÉS G. MÁTYUS MELINDA A '89-ES ROMÁNIAI FORRADALOMRÓL – CSÓTI GYÖRGY A TERÜLETI AUTONÓMIÁRÓL – SZABÓ ZOLTÁN ÉS GRANASZTÓI PÁL A '44-ES ÖSSZEOMLÁSRÓL – M. SZEBENI GÉZA: DE GAULLE AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN – I. VILÁGHÁBORÚS HADI-FOGOLY-TÖRTÉNETEK ÉS RAJZOK – JESZENSZKY GÉZA II. VILÁGHÁBORÚS KÉNYSZERPÁLYÁNKRÓL – FÁY ZOLTÁN: PÁPA VAGY SZINÓDUS? – A MÁTYÁS PINCÉJE

A Yisroel Hager által építtetett Viznitz-i rítusú haszid zsinagóga Nagyváradon 2014-ben © Zuh Deodáth

Köves Slomó

A holokauszt emlékezete és az identitás

Identitás és emlékezés a zsidó Bibliában

a zsidó vallás fontos értéke az emlékezés kötelessége. A zsidó ünnepek szinte mindegyike az emlékezésre és a zsidó nép megmenekülésével járó isteni csodák felidezésére épül. A *Bibliában* leírt egyiptomi kivonulás csodáira és az azt követő kinyilatkoztatásra emlékezünk az úgynevezett zarándokünnepekkel¹, míg a zsidó nép csodálatos megmenekülésére emlékeztet *purim* és *hanuka* ünnepe. Az isteni teremtés hat napjára emlékezünk a szombat pihenőnapjával a *sábáttal*: „Emlékezzél meg a szombat napjáról, hogy megszenteljed azt... Mert hat napon alkotta az Örökkévaló az eget és a földet, a tengert és mindent, ami bennük van és megnyugodott a hetedik napon...”²

A zsidó liturgiában³ nap mint nap megemlítünk hat olyan eseményt, amelyekre a *Biblia* külön felhívja figyelmünket, és azt mondja: „Emlékezz!” Ebből a hatból jelen írásunk szempontjából kettőt érdemes kiemelni:

„Emlékezzél meg arról, amit tett neked Amalék az úton, mikor kivonultatok Egyiptomból: Hogy rádtámadt az úton és megverte az

¹ Zarándokünnepnek nevezik a zsidó hagyományban a tavaszi *peszáchot* („zsidó húsvét”), a *sávout*, a kinyilatkoztatás ünnepét, és az őszi *szukkot*, a sátoros ünnepet, tekintettel arra, hogy az ókori Izraelben ezeken az ünnepeken az egész zsidó nép elzarándokolt Jeruzsálembe, hogy áldozatot mutasson be az ott álló szentélyben.

² 2Mózes 20:8-11.

³ Lásd *Sámuel imája: zsidó imakönyv*, 102 (Chábád Lubavics Egyesület, 1996).

utócsapatodat, mind az elgyöngültetek mögötted; te pedig bágyadt és fáradt voltál, és ő nem félt az Istentől... töröld el Amalék emlékét az ég alól, el ne felejtsd!”⁴

„Csak őrizkedjél és őrizd nagyon a te lelkedet, hogy el ne felejtsd a dolgokat, melyeket szemeid láttak és hogy el ne távozzanak szívedből életed mindennapjain át, hanem ismertesd meg azokat fiaiddal és fiaid fiaival; azt a napot, melyen álltál az Örökkévaló, a te Istened előtt a Chóreben...”⁵

A két felhívás emlékeztet egyrészt a támadást és gyilkolást jelképező *amalékra*, másrészt pedig identitásunkra, „melyet szemeink láttak”, azaz arra a kötelességünkre, amit a tízparancsolat kinyilatkoztatása által kaptunk Chóreb, azaz a Sínai-hegy lábánál.

A „gonosz” és az identitás

A gonoszra való emlékezés és az identitás fogalmainak összekapcsolása két nagyon aktuális emlékeztető felhívás. Hiszen tágabb értelemben két olyan értékről szól, amely meghatározó eleme jelen fejtegetésünk tárgyának, a holokauszt emlékezetének. A holokausztra való visszatekintés ugyanis csak az egyik oldalról a modern kori *amalékra*, a kegyetlen náci halálgépezetre való emlékezés és felhívás, hogy ezt soha többé nem engedjük, a másik oldalról a holokauszt emlékezte egy sajátos identitás kérdése is. A holokauszthoz való viszonyulás ugyanis sok tekintetben meghatározta és talán a mai napig is meghatározza az európai (zsidó és nem zsidó) ember identitását.

A holokauszt emléke nem egyszerűen a XX. század és az emberiség történelmének legértelmetlenebb és legszörnyűbb tettét megtestesítő történelmi eseménysor felidézése, hanem olyan viszonyítási pont, mely sokat alakított a XX. századi Európa identitását, csakúgy, mint az egyes európai polgár önképén.⁶

Írásomban azt a kérdést igyekszem körbejárni, hogy milyen identitásbeli jelentősége van a holokauszt emlékezetének. Milyen alapot és

⁴ 5Mózes 25:17-19.

⁵ 5Mózes 4:9-10.

⁶ A témában számos tanulmány, kutatás és könyv jelent meg. Az 1989 utáni európai állapot szép összefoglalását lásd például: Banke 2009. Hasonló témában magyar nyelven lásd: Erős 2001 vagy Fulbrook 2001.

egyben milyen csapdahelyzeteket teremt a holokausztra való emlékezés, az emlékezéssel kapcsolatos önkép és az ahhoz kialakított viszony? Hogyan alakítja, alakította a túlélők és gyermekeik, valamint az egész magyar társadalom önképét és identitását a holokauszt elhallgatott, vagy éppen formálisan is hirdetett emléke a nemzeti emlékezetben? Tanulmányomban szót kívánok ejteni majd a vallásos zsidóság és a Magyarországról elszármazott zsidók megközelítéseiről, a Magyarországon maradt és múltjukkal szakítani próbáló magyar zsidóságról egyaránt.

Trauma és identitás

Egy tragikus esemény feldolgozása és meghaladása akár személyesen, akár közösségi és kollektív értelemben sem merülhet ki egyszerűen a materiális károk pótlásában és kárpótlásában. Ennél jóval nehezebb az események mélyrétegeinek feldolgozása, saját magunk számára való értelmezése és az a viszonyulási keret, amely később nemcsak az adott traumához való viszonyunkat határozza meg, hanem adott esetben az eseménytől független vagy azzal csak áttételesen kapcsolódó tapasztalásaink értelmezését és saját magunk tudatosságát is. Még tágabb értelemben, egy – az egész életünket, korábbi önképünket, világlátásunkat és a környezetünkkel való kapcsolatunkat megrázó és felforgató – trauma később nemcsak magával a traumával kapcsolatosan formálja át életünket, hanem meghatározó egész jövőbeli világlátásunk, önképünk, céljaink és értékrendünk átalakulása szempontjából is.

A holokauszt szélsőségesen traumatikus mivolta, az embertelenség mennyiségi és minőségi tetőzése, a szélsőséges kontraszt az európai civilizáció és a felvilágosodás eszméi, valamint a náci ideológia fizikai megvalósulása között – mindezek azt eredményezték, hogy a holokausztban bármilyen módon érintettek, mind személyesen, mind közösségi szinten, mind pedig társadalmi értelemben – legalábbis nagy részben – a holokauszttal való viszonyuk fundamentumain határozták meg identitásukat. A háború után megjelent sokkoló képek és a haláltáborok történeteinek és létének nyilvánosságra kerülése, a felmérhetetlen emberi romlásra való ráeszmélés, valamint az emberi kiszolgáltatottságra és gyengeségre való ráébredés sokak számára egyfajta erkölcsi fundamentum, erkölcsi hivatkozási pont lett.

Politikai legitimációk a fasizmus sátáni mivoltából merítve

Minderre természetesen cinikusan ráéreztek a háború utáni világ sorát alakító politikai-hatalmi tényezők is, melyek vissza-visszatérően, sajátos módjukon tovább élezték ezeket az emberi reakciókat, és azokat politikai legitimációjuk alapvetéseivé és hivatkozási pontjaivá tették.

Így – már a hidegháború éveiben – a keleti blokk mint a fasizmust megállító proletár-összefogás ereje saját legitimációját gyökereztetette meg a tömegek számára abban, hogy (1) elrettentő példaként használta a „reakció és a fasizmus közötti mély összefüggést”, és a „minden rossz mögött ott álló egységes sátánt, a kapitalizmust” azonosította vagy legalábbis összemosta a holokauszt rémtetteivel; (2) magát mint az embertelenség ellen egyedül fellépő és az emberi egyenlőséget egyedül biztosító ideológia rendszerét mutatta fel.⁷

A nyugati világban, a liberális demokrácia politikájában ezzel szemben a fasizmus mint a totális diktatúra metaforája jelent meg, és e metaforát arra élezték ki, hogy – ideológiáktól függetlenül – a diktatúra emberek szisztematikus jogfosztásához és legyilkolásához vezet, és így mind a fasizmus, mind a kommunizmus elleni egyetlen biztosíték a nyugati világ értékrendje.⁸

Mind a két megközelítés a holokausztot mint az abszolút rosszat, a mindenki által konszenzusosan elítéltet és megvetettet igyekezett a saját legitimációjában viszonyítási pontként felhasználni, nyilvánvalóan más-más valós bázissal és háttérrel.

⁷ Részletesen lásd például Bibó 1986 (A magyar demokrácia válsága, A fasizmus és a reakció elleni harc válsága): „A legnagyobb félrefogás a reakció és a fasizmus egy kalap alá vétele.”

⁸ A kommunista diktatúra ellentmondásos nyugati megítélésével kapcsolatban tanulságos az a vita, amelyet a *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* című könyv (Radosh 1999) és különösen a Stéphane Courtois által írt előszó váltott ki. Ennek összefoglalása: <http://www.firstthings.com/article/2007/01/the-black-book-of-communism-crimes-terror-repression>, utolsó letöltés: 2014. november 20.

A holokauszthoz való viszonyulásból fakadó „megoldandó” politikai problémák

Ennek a folyamatnak további hozadéka és velejárója volt, hogy a náciizmussal bármilyen módon azonosítható jelenségek és irányzatok, így például az antiszemitizmus bármilyen formája, vagy akár a náci Németország háborús érdekeiben korábban osztozók múltja, mindmind az abszolút rossz kategóriájába estek. Ez azonban több kérdést is felvetett. Így például „megoldandó” volt, hogy az antiszemita kártyát továbbra is előszeretettel kihasználó hatalmi játékmesterek „újra-keretezzék” az antiszemitizmus értelmezési rendszerét. A sztálini Szovjetunió idején például ezt úgy érte el a hatalom, hogy az antiszemitizmust és a fasiszta ideológiát elvetették, de a társadalom bizonyos rétegeiben gyülemelő antiszemita indulattartalékokat az „anticionizmus” – mindenki számára érthető, de a náciizmussal azonosított és konszenzusosan elítélt, antiszemitizmustól mégis elkülönült – ideológiájába csatornázták.

Mivel az antiszemitizmus elvben nem fért össze a kommunista-szocialista ideológiával, az antiszemita gyűlöletet anticionista mezbe öltöztették. A sztálini diktatúrában azt állították, hogy a zsidók titokban Izraelnek vagy Amerikának kémkednek. 1952 decemberében Sztálin a párt Politikai Bizottságában már egyenesen azt közölte, hogy „minden zsidó nacionalista az amerikai titkosszolgálat ügynöke”⁹. 1952. augusztus 13-ára virradóan parancsára 13 jiddisül író zsidó költőt és író-t végezték ki. 1952–1953-ban a titkosrendőrséget és a titkosszolgálatokat megtisztították a zsidóktól. Sztálin 1953-as halálakor a Kreml zsidó orvosai már cionista merénylőként ültek a börtönben.¹⁰

De hogy más „problémát” is említsünk, így például a társadalmi erkölcsi igazságtétel szükségességével is kezdenie kellett valamit azoknak az országoknak, így Magyarországnak is, amelyek a náci Németország oldalán álltak a háborúban, és a sikertelen kiugrási kísérletek következményeként a vesztes hatalmak oldalán foglaltak helyet a háború utáni béketárgyalásokon. A népakaratra építő kommunista diktatúra hatalmi okokból nem tehetette meg, hogy valóban szembesíti a magyar társadalom egészét a holokauszt felelősségével, és ezért részben tabusítási

⁹ 1952. december 1., a Központi Bizottság ülésén.

¹⁰ Részletesen lásd: Gereben 2000. Érdekes személyes beszámolót találunk még az anticionizmusba öltöztetett sztálinista antiszemitizmus korai megjelenéséről Golda Meir (Izrael első moszkvai nagykövete, 1969–1974 között Izrael miniszterelnöke) önéletrajzi művében (Meir 2000).

folyamatba kezdett, részben pedig a holokauszttörténéseit a náci németekkel és nyilas pribékjeikkel azonosította. Ezzel teremtette meg annak lehetőségét, hogy morálisan kiszolgáltatott emberek, a háborús bűnökben – tettelesen vagy közömbösségükkel – részt vevő tömegek előtt nyissa meg annak a hatalomnak a sáncait, amely mindeközben a nácizmus ellen végletekig harcoló és azt megállító ideológiára építette saját legitimitációját.¹¹

Holokausztt, cionizmus és Izrael

Az ideológiai azonosulásból fakadó „megoldandó problémák” kitérője után, visszatérve eredeti felvetésünk témájához, fontos azt megvizsgálni, hogy az említett erkölcsi viszonyulás és az annak alapján kialakított önkép hogyan határozta meg különféle módon a holokausztt túlélő zsidóság identitását a háború utáni években. Milyen választatok adódtak a holokausztt élményére. Írásomban elsősorban a magyar helyzetre összepontosítok, de érdemes talán egy jelentős nemzetközi példát is figyelembe ajánlani: ez pedig Izrael államának létrejötte. A modern zsidó állam és a holokausztt élménye közötti összefüggésre is szeretném felhívni a figyelmet.

Az őshazába való visszatérés és az alapítandó zsidó nemzeti állam reménye sokféle – egymással bizonyos esetekben nem is feltétlenül korreláló – ideológiai elemből tevődött (és tevődik) össze. Egészen más például a sokat hivatkozott Herzl Tivadar-féle politikai cionizmus, amely az antiszemitizmusra adott válaszként és a zsidókérdés megoldásaként tekintett minderre,¹² és a vallásos cionizmus alapító atyjának tartott Ávráhám Jichák Kook rabbié (1865–1935), aki vallási alapokon és az ókori próféciák megvalósulásának reményében, bibliai hivatkozással vallotta a visszatérés programját.¹³

¹¹ A téma részletes feldolgozását lásd: Györi Szabó 1997.

¹² „Beszéltem már az »asszimilálódásunkról«... De talán beolvadhatnánk mindenütt nyomtalanul a bennünket körülvevő népekbe, ha csak két nemzedéken át békében hagynának bennünket. Nem fognak bennünket békében hagyni. A türelmesség rövid korszakai után újból és újból feltámad az ellenünk való gyűlölet... Adjanak nekünk szuverenitást a földkerekségének egy, a mi igazolt népi szükségleteinknek megfelelő darabján, minden egyébről magunk fogunk gondoskodni... Az antiszemita országok kormányaának élénk érdeke, hogy nekünk ezt a szuverenitást megteremtsék.” (Herzl 1919, 15.)

¹³ „Igen! Elkezdődött a Megváltás korszaka. Kétségtelen, hogy szemeink előtt válik valósággá... azóta, hogy Izrael hegyei gyümölcsöket eresztenek Izrael népének, amely visszatér hozzá.” (Igroth Hárájá III, 155.)

A „visszatérés” első hullámaiban a XIX. század végén, a XX. század elején az első *alijákban*, bevándorlási hullámokban ezek az ideológiai különbségek nem voltak meghatározók, hiszen az álom nem vált állammá, még nem valósult meg, így a zsidó állam ideológiai alapjait sem kellett kőbe vésni. A holokausztot követően azonban az a tény, hogy az ENSZ a holokauszttal kapcsolatban érzett kollektív felelősségből levezetve mondta ki végül 1947. november 29-én 181. határozatában a független zsidó állam létrehozatalának szükségességét, valamint az a tény, hogy 1945 után több százezer – haláltáborokat és gettókat túlélte – menekült európai zsidó érkezett Palesztinába, mindezek végül is felmutatták, hogy a zsidó állam morális fundamentuma az az ígéret lett, hogy egy szuverén zsidó nemzeti állam lehet az egyetlen válasz a történelem vég nélküli zsidóüldözéseire. Ez lehet a megoldása az antiszemitizmus évezredes problémájának, és ez adhat védelmet a jövőben minden zsidó számára, ha akár a holokauszthoz mérhető borzalmak következnenek be a távolabbi jövőben. A zsidó állam alapítói a holokauszt által visszaigazoltnak látták Herzl ötven évvel korábbi jövendölését, amely az asszimilációs program kudarcáról és a nemzeti állam mint az antiszemitizmus egyetlen gyógyírjáról és ellenszeréről szólt. Mi sem jelképezi jobban ennek az ideológiai harcnak a végkifejletét, mint az a történet, hogy 1948. május 14-én azért húzódott Izrael államának kikiáltása, mert Ben Gurion nem tudott igazságot tenni Fishman Májmon rabbi, a vallásos cionista párt szóvivője és Áron Zisling, a munkáspárt tagja között abban a kérdésben, hogy legyen-e Istenre való hivatkozás a kikiáltási proklamációban.¹⁴

Az utóbbi években – talán éppen a holokauszt emlékének elhalványulásával és az antiszemitizmus Izrael ellen való csatornázásával – egyre inkább felszínre kerül az a kérdés, hogy valóban megfelelő morális bázis-e a zsidó állam létére a holokausztra és az antiszemitizmus veszélyeire való hivatkozás, és nem lenne-e megfelelőbb bázis a bibliai, történelmi hivatkozásokra alapozott önkép.

¹⁴ A nevezetes polémia elbeszélését lásd például: Meir 2000, 231.

A holokauszt – az asszimilációs modell kudarca

A magyar zsidóság szempontjából a holokauszt mindenképp egy történelmi folyamat és egy arra épített, reményekkel teli önkép végét jelentette. A XIX. századi asszimilációs modell egy olyan kultúrnemzet fogalmának keretébe illeszkedett, amelyben a magyar zsidóság a polgárosodás és a modernizáció egyik jelentős hajtó motorjaként kapott szerepet, és egyben a Trianon előtti Magyarország területi integritását biztosító magyar többség kialakításában a mérleg nyelve szerepét is betöltötte (például: Gyurgyák 2001, 44–64). Ebben az asszimilációs modellben egy íratlan szerződés kötött a magyar zsidóság és a korabeli társadalmi és politikai elit között, amely az emancipációs jogokért, gazdasági és kulturális lehetőségekért cserébe a zsidó etnokulturális jellemzők elhagyását és a vallási hagyományok részleges feladását kérte cserébe.¹⁵ A magyar zsidóság túlnyomó része hihetetlen lelkesedéssel vetette magát bele az új helyzet adta lehetőségek kiaknázásába, és teljes hittel hitte a modell adta keretek sikerét, olyannyira, hogy egész identitását és önképét erre a modellre formázta. A modell arról is biztosított, hogy a „Mózes-hitű” és a más vallású magyarok között semmi különbség nem lehet, ugyanis a magyar izraeliták a kezdetektől a magyarság nemzetalkotó tagjai, a nemzethez való tartozásukat és elkötelezettségüket senki sem fogja megkérdőjelezni és senki nem is vonhatja kétségbe.

Az elvesztett I. világháború, a fájdalmas és igazságtalannak ítélt trianoni békeszerződés a megcsonkított Magyarország, a kommün és az azt követő antiszemitizmus-hullám bizonyos értelemben intő jelek lehettek: utaltak arra, hogy az öt évtizeden át működő modell keretei repedeznek. Nem véletlen, hogy a két háború közti asszimilálódott zsidóság egy része új választakat, új kitörési pontokat keresett, és sokan a munkásmozgalom ideológiájában a társadalmi egyenlőség, a nemzetek fölötti internacionálé vonzó ígéretében találták meg identitásukat.

A magyar zsidóság jelentős része azonban továbbra is abban reménykedett, hogy a Horthy-korszak intő jelei csak egy szerencsétlen történelmi helyzet átmeneti úttévesztései, egy ideiglenes letérő a kikövezett útról, és továbbra is ragaszkodtak a korábban kialakított és kialakított önképhez és együttélési modellhez.¹⁶ Ahhoz a modellhez, amely a második

¹⁵ Lásd például Kossuth Lajos és Fábíán Gábor vitáját a *Pesti Hírlapban* (1844. május 5.).

¹⁶ A hivatalos zsidóság korabeli „hűségnyilatkozatáról” lásd például: Gyurgyák 2001, 114–116.

zsidótörvényig és bizonyos értelemben 1944 tavaszáig még nem mondott végleges csődöt. A deportálások bekövetkeztével azonban a magyar zsidóság szembesült a kudarccal, szembesült azzal, hogy a XIX. századi modell kudarcra lett ítélve, és a felvázolt asszimilációs szerződés nem jelentett védelmet, a nemzethez tartozás állandó és kényszeres bizonyítása nem hozott eredményt.

Zsidó identitásutak a holokauszt után

1944. május 15-étől megindultak a deportálások, és 56 nap alatt, július 9-éig 147 vonattal, német adatok szerint összesen 437 402 magyar zsidót szállított az ipari vágóhídra a magyar közigazgatás gépezete. A magyar holokauszt áldozatai között több százezernyi olyan ember is volt, aki már vallását tekintve sem volt zsidó, és még a földi pokol kapujában is tiltakozott az ellen, hogy zsidóként azonosítsák.

A magyar zsidóság a holokauszt traumáját követően tehát ismét válaszút elé került, újra kellett definiálnia saját identitását. A vészkor-szak traumáját megélve döntenie kellett arról, hogy milyen viszonyulási pontok mentén alakítja újra önképét, és abban milyen szerepet és teret szán zsidó származásának, zsidó vallásának, Magyarországnak, magyar honfitársainak, anyanyelvének, szülőföldjének. Olyan válaszút volt ez, amelyre sokan sokféle módon és sokféle irányba léptek rá. Kik egyértelműbb és határozottabb módon, kik pedig a történelmi lehetőségek, a személyes adottságok és az ezekhez való kényszeredett alkalmazkodás mentén.

Nyilvánvaló, hogy sokak számára a szerződés végleges felbontása volt a válasz. A csalódottság, megcsaltság és becsapottság érzése sokakban ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy véglegesen szakít Magyarországgal, magyar múltjával és identitásával. Nem csoda, hogy a háborút követő években egészen 1950-ben történt betiltásukig, a háború előtti évekhez nem hasonlítható módon erősödtek meg a cionista mozgalmak, amelyek a XIX. századi modellel ellentétben azt hirdették, hogy a magyar zsidóság jövője csakis az önálló zsidó nemzetállamban képzelhető el (erről részletesen: Novák 2002).

Mások nem Izraelt, hanem az egyszerű kivándorlást választották, de a csalódottság és cserbenhagyottság érzése valószínűleg komoly motíváló erő lehetett az ő esetükben is, az új élet kezdéséhez fűzött remények mellett.

A zsidóság egy másik része azt remélte, hogy a kommunizmus által hirdetett nemzetekfelettség a végső megoldás, ez az az ideológia, amely

a múlt romjain egy olyan utópisztikus új világot fog teremteni, ahol nincsenek nemzetek és vallások. Ebből táplálkozva sokan minden erejükkel az új világ építésére törekedve helyet találtak a rendszert kialakító hatalomban, vagy csak passzívan, de várakozással telve remélték, hogy az új rendszer el tudja feledtetni a múltat, és meg fog mindenkit védeni a múlt megismétlődésétől.

Ennek az identitásválasztásnak alapvető eleme volt személyes szinten a zsidó múlt és a zsidó gyökerek teljes megtagadása és tabuként való kezelése, hiszen a zsidóság ebben az ideológiában ugyanannak a reakciós felfogásnak volt a megtestesítője, mint maga a náci pusztítás. Sok minden más, személyes, lelki és pszichikai tényező mellett így alakulhatott ki az, hogy a magyar holokauszt túlélők tízezrei nemcsak a holokauszt borzalmait, hanem zsidóságuknak, zsidó származásuknak tényét is eltitkolták gyermekeik és leszármazottaik előtt, abban a reményben és hitben, hogy az új világban ez már nem aktuális és nincs jelentősége.¹⁷

Mindemellett azonban ez az útválasztás azt is magában hordozta, hogy az érintetteknek a múlt minden elemének démonizálását is magukévá kellett tenniük, és mindeközben az idő előrehaladtával egyre cinikusabbá alakuló új rendszer visszasságai fölött szemet kellett hunygniuk, hiszen ha nem így tettek volna, akkor egész létük fundamentuma kérdőjeleződött volna meg.

A vallás szerepe az identitásválasztásban

Egy ember és egy emberi közösség identitásalkotásának folyamatában sok-sok tényezőtől tevődhet össze az önkép. Az alkotóelemek között vannak kisebb és nagyobb építőkövek, amelyeknek egymáshoz való viszonya és rendszere adott kérdéseket nyithat vagy kicsinyíthet.

A vallás és a vallásos értékrendhez, életvitelhez való szigorú ragaszkodás nyilvánvalóan sokat kitölt abból a térből, melynek határai között az ember saját önképét és identitását meghatározza.

¹⁷ A rejtőzködés szociálpszichológiai jelenségéről a II. világháború utáni magyar zsidóságban lásd: Kovács 2008, 72–78. A tanulmányban részletesen elemzi saját szociológiai kutatását a zsidó származás elhallgatásának arányairól a magyar zsidó családokban a háború után. Ugyanebben a tanulmányban részletesen vizsgálja az itt általunk tárgyalt identitásválasztási utakat és az asszimilációs dilemmákat is.

Megkockáztatom: a zsidóságnak azon részénél, és itt elsősorban az ortodox zsidóságra gondolok, amelynél a vallásosság a mindennapok identitását alakította, talán kisebb identitásbeli traumaként jelentkezett a holokauszt. Természetesen nem a felmérhetetlen emberi fájdalomra gondolok, sem annak a veszteségnek a feldolgozhatatlanságára, ami a holokausztban tapasztalt kiszolgáltatottságban, életek kioltásában, életművek elpusztításában, rokonok, barátok, szerettek legyilkolásában rejlik. Ezek mind-mind olyan traumák, amelyek feldolgozása szinte lehetetlen. Nem erre gondolok tehát, hanem arra, hogy a magyarországi vallásos zsidóság holokauszt utáni önmeghatározásában, identitásának kialakításában játszott-e a feljebb taglaltakhoz hasonló szerepet a holokauszthoz való viszonyulás. Megítélésem szerint nem, vagy mindenestre lényegesen kevésbé.

Az a hit, hogy a történelem irányítója a Transzcendens, hogy nincsenek véletlenek, és hogy az emberrel történt események elsődleges tanulsága nem az ember és ember közötti viszonyok közegeiben, hanem az Örökkévalóhoz fűződő erkölcsi viszonyban ismerhető fel, eleve azt eredményezi, hogy az ember által megélt tapasztalatok – legyenek bármennyire traumatikusak – egy zárt értelmezési rendszernek köszönhetően talán kevésbé identitásformálóak, mint egy olyan ember esetében, akinek a számára az önkép kialakításában az ember és ember közötti viszonyok a mérvadóak, és a harmadikhoz, a Transzcendenshez való viszonyulás nem meghatározó.

Kétségtelen, hogy a vallásos zsidóság számára, kimondva, kimondatlanul, ott volt a „hol volt Isten?” fájdalmas kérdése, de az erre adott válaszok és maga a kérdésfelvetés – ha talán súlyában nem is, de tartalmában mindenképp – korábban is részei voltak a vallásos gondolkodásnak, a jó és a rossz, a szabad emberi választás, az isteni gondviselés, a büntetés és jutalom értelmezési kereteinek kijelölése kapcsán.¹⁸

Ugyanakkor, ha konkrétan a magyar vallásos zsidóságról beszélünk, megítélésem szerint azoknak az embereknek a számára, akik az emancipációt mint történelmi lehetőséget, a szabad vallásgyakorlás, a közösségi és gazdasági prosperitás lehetőségeként értelmezték, de nem tulaj-

¹⁸ A holokauszt nagy teológiai kérdésére nagyon sokféle és részben egymásnak ellentmondó válaszokat adtak a háború utáni ortodox rabbik és gondolkodók. Voltak, akik a borzalmakat „isteni büntetésként” értelmezték, de ezzel szigorúan ellenkező volt a lubavicsi rebbe, Menachem Schneerson rabbi véleménye, aki ezt elvetette, és arra tette a hangsúlyt, hogy „Isten útjai kifürkészhetetlenek”, de ettől még a holokauszt égbekiáltó kérdése legitim. A témáról lásd: http://zsido.com/konyv/73/1616/Modern_etikai_kerdesek_a_zsido_jog_szemszogebo/Hit_a_holokauszt_utan, utolsó letöltés: 2014. november 20.

donítottak neki identitásformáló jelentőséget és nem fogadták el a vele felajánlott asszimilációs szerződést, hanem az integrációra törekedve továbbvitték a vallás megélése által adott tradicionális identitást, nos ezeknek az embereknek a korábbi önképét és identitását talán kevésbé bolygatta meg az emancipációs szerződés felbontása, de akár a teljes kivetettség megtapasztalása is.¹⁹

A rendszerváltás után

A Rákosi-diktatúra kifejezett vallásellenessége igencsak leszűkítette a vallásos zsidó egyének és közösségek életterét, így az '56-os forradalom heteiben vagy az azt követő években, ha tehették, ők is elhagyták az országot.²⁰

A Kádár-rendszerben leépült a zsidó oktatás, a közösségi élet keretei beszűkültek. Ezek után, a rendszerváltás elérkeztével, a magyar zsidóság túlnyomó része azokból az identitáselemekből tudott építkezni, amelyeket feljebb részleteztünk.

A kommunizmus, majd a szocializmus végleges bukásával a túlélők második nemzedéke a kulturális liberalizmus és a liberális demokrácia értékeiben gyökerező emberi szabadságjogok reményétől telve, egyfajta emberjogi nézőpontra keresztül igyekezett a holokauszthoz és az antiszemitizmushoz közelíteni és az abból következő lehetséges identitásokat megalapozni. Az a remény azonban, hogy a liberális demokrácia önmagában és magától értetődő módon kellően erős védelmet nyújt a szélsőséges, kirekesztő nézetekkel szemben, hamar szertefoszlott. A fundamentális liberális értékek melletti elköteleződés és a demokrácia önkorrekciójába vetett – sokszor naív – hit eredendően maga volt az antiszemitizmus elleni küzdelem leghatékonyabb fegyvere anélkül, hogy a zsidósághoz bármilyen módon félreérthetetlen viszonyt kellett volna meghatározni. A kísértés nagyon hasonló volt a háború után alakuló rezsim által felkínált válaszúthoz. Azonban ez az önáltató remény csak újra kudarchoz vezethetett. Az az elképzelés pedig, hogy a törté-

¹⁹ A holokauszt utáni identitásválasztási dilemmák magyarországi szociológiai kutatásaiban nem találtam olyat, amely a vallásos – nem vallásos zsidóság holokauszthoz való, differenciált viszonyát elemezte volna, de bizonyára ez izgalmas kutatási szempont lehet a jövőben.

²⁰ Az 1956-os forradalom hetei alatt megközelítőleg 20 ezer magyar zsidó hagyta el az országot. Ezt és a háború utáni magyarországi zsidóság demográfiai összetételét lásd: Csorba 1990, 61–62.

nelmi tapasztalatokat irracionális módon meghaladottnak tételezve a nyilvánosság számára egyértelműen zsidó származású magyarok a liberális értékek nyilvános képviselőjével tudnak ismét tagjai lenni az új nemzetnek, ugyancsak megkérdőjeleződött.

A rendszerváltás után szocializálódott harmadik és negyedik nemzedék számára pedig talán egyre kevésbé identitásformáló elem a holokauszt. A fiatal nemzedék azon tagjainak, akik számára a végbement teljes asszimiláció dacára meghatározó elem a zsidóság mint identitásalkotó tényező, egyre inkább előtérbe kerülnek a vallási értékek és a hagyomány, az Izraelhez való viszony. Belőlük immár, remélhetőleg, nem pusztán diffúz szorongást, megfoghatatlan félelmet váltanak ki az antiszemitizmus legújabbban felerősödött hangjai, hanem pozitív fellépésre készítetik őket.

Irodalom

- Banke, Cecilie Felicia Stockholm 2009: *The Legacies of the Holocaust and the European Identity after 1989. DIIS Working paper*, 36.
- Bibó István 1986: *Válogatott tanulmányok II. 1945–1949*. Budapest, Magvető.
- Csorba László 1990: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészorszaktól a nyolcvanas évekig. In Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében II*. Budapest, MTA Filozófiai Intézet.
- Erős Ferenc 2001: *Az identitás labirintusai*. Budapest, Janus–Osiris.
- Fulbrook, Mary 2001: *A német nemzeti identitás a holokauszt után* (ford. Valló Zsuzsa). Budapest, Helikon.
- Gereben Ágnes 2000: *Antiszemitizmus a Szovjetunióban*. Budapest, Polgart.
- Győri Szabó Róbert 1997: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, Winsdor.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris.
- Herzl Tivadar 1919: *a zsidó állam* (ford. dr. Schönfeld József). Budapest, Zsidó Szemle.
- Kovács András 2008: *A másik szeme*. Budapest, Gondolat.
- Meir, Golda 2000: *Életem* (ford.: Kiss Marianne). Budapest, Filum.
- Novák Attila 2002: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–49)*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Radosh, Ronald 1999: *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Cambridge (MA), Harvard University Press.

1955. Iskolások zsidó vallási műsort adnak elő
© Fortepan/Gombócz Eszter

Mezei Balázs

Hit Auschwitz után

*Gondolatok a hitről, tekintettel egy
korszakos tragédiára*

Bevezetés

A hagyományos vallási hitet a XX. században három radikális irányzat felől érte kihívás:

- az „Isten halála” elméletek formájában jelentkező teológiai ateizmus;
- az Auschwitz nevéhez kötődő történelmi tragédia; valamint
- a militánsan ateista államok megjelenése, illetve a világ számos országában a vallás üldözése felől.

Ezek a fejlemények abból a szekularizációs törekvésből eredeztethetők, amely legintenzívebben a XVIII. század végi francia forradalomban öltött testet. A szekularizáció a XIX. században rohamosan elterjedt és átjárta a nyugati társadalmak kultúráját. Mindennek következtében közkedvelté váltak az ateista elméletek, Friedrich Nietzsche híres mondása „Isten haláláról” pedig példátlan népszerűsége tett szert. Az első és második világháború kulturális káoszhoz vezetett, ami után nehezzé vált a hagyományos vallási hit fenntartása, a Szovjetunió formájában megszülető első, hivatalosan ateista állam pedig újabb sötét árnyalattal bővítette az egyébként is nyomasztó képet. Németországban a nemzetiszocializmus kezdeti sikerei a zsidók meghurcoltatásához, majd a korszakos méretű megsemmisítési kísérlethez vezettek. A második világháború után Auschwitz neve *szimbólummá* vált: azt a sokkhatást hivatott kifejezni, amelyet számos hívő (zsidó és keresztény egyaránt)

átélt, mikor feltette a kérdést: Hol volt Isten Auschwitzban?¹ Ez a kérdés számos alakban felmerült az olyan új, ateista államok létrejöttékor, amelyek üldözték a vallási hit minden formáját. Ezek a fejlemények egy olyan egységes történetbe illeszthetők, amelyben az Istenbe vetett hit, a róla való gondolkodás veszélybe került, akár a teljes eltűnés szélére is sodródhatott számos országban.

Napjaink világában Auschwitz mindazonáltal egyedi jelentőségű, ami a következő tényezőkből ered:

- A kereszténység alapvető módokon gyakorolt befolyást a nyugati civilizáció fejlődésére; akár azt is mondhatjuk, hogy még mindig keresztény korban élünk, amennyiben figyelembe vesszük, hogy számos lényeges fogalmunk, mint például a „személyiség”, a „szabadság”, a „közösség”, a „teremtett világ” mint a tudomány tárgya, de még maga a tudomány fogalma és a „technológia” lehetősége is, örökösei a múlt évszázadok alatt kialakult keresztény fogalmaknak. Még a „szekularizáció” fogalma is előfeltételezi a kereszténység kontextusát; valamint a napjainkban tapasztalható globalizációs folyamat szintén a keresztény hagyomány természetes továbbfejlődésének tekinthető, amennyiben az a szabadságra, a termelésre, a gazdasági és politikai egyesülésre helyezi a hangsúlyt.
- A kereszténység viszont előfeltételezi a zsidó örökséget; az *Ószövetség*, a *Tanakh*, a keresztény hagyomány integráns része. Az *Újszövetség* írásainak a „pogányok” („nemzetek”) és „zsidók” kapcsolatáról szóló részei több mint kétezer éven át meghatározták a zsidósághoz való hozzáállásunkat. A kereszténységnek a zsidókhoz és a zsidó hagyományhoz fűződő ellentmondásos kapcsolata a nyugati történelem egyik visszatérő témája. A zsidók és a pogányok viszonyának átgondolása hatással volt a keresztény imádság és liturgia kialakulására, mint ahogyan a spiritualitásra és a teológiára, a társadalmi gyakorlatokra és a történeti perspektívára is; a kereszténység önmagát tartotta az „igazi Izraelnek”, a keresztény Isten és a zsidó írásokban szereplő Adonai pedig dogmatikus értelemben azonosak.
- Ilyen körülmények között különös jelentőségre tesz szert a német nacionalizmus uralma alatt tett kísérlet a zsidók nyugati államokból történő eliminálására. Egyrészt a zsidók keresztény társadalmakba való asszimilálásának vágya egy olyan új, kereszténység utáni kultúra eszméjének kialakulásához vezetett, amelyben meg-

¹ Wiesel 2006. Lásd továbbá Benedek pápa meditációját: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2006/may/documents/hf_ben-xvi_spe_20060528_auschwitz-birkenau_en.html (utolsó letöltés: 2014. november 18.).

szűnne a keresztény–zsidó megosztottság; másrészt pedig a zsidó nacionalizmus kialakulása, majd ennek eredményeképp 1949-ben Izrael államának létrejötte a zsidó–keresztény kapcsolat új szakaszát eredményezte. 1949 után a zsidóságot többé nem a kereszténység tagadásaként határozták meg, hanem olyan független és gazdag kulturális hagyományként, amelynek saját történeti, politikai és transzcendens tereuma van.

- Auschwitz ennek értelmében egyaránt utal az évezredek hosszú-ságú zsidó–keresztény kapcsolat megsemmisítésének kísérletére, valamint ugyanezen kapcsolat teljesen új megértésére is. A kereszténység képezte a korszakos pusztítás történelmi és kulturális hátterét; Auschwitz a meglévő kapcsolat drámai végét jelentette, valamint egy olyan új kapcsolat születését is, amelyben a kereszténység kénytelen volt újraértelmezni a történelmi drámában játszott szerepét, a zsidók számára pedig lehetőség adódott identitásuk helyreállítására és átforgalmazására. Mindkét szempontból Auschwitz vált meghatározó tényezővé, a megfelelő hozzáállás pedig a megértésé, amennyiben lehetséges egyáltalán megérteni „a hit összeomlásának” e kontextusát.

Szekularizáció

„Miért volt gyakorlatilag lehetetlen nem hinni Istenben, mondjuk, 1500-ban a nyugati társadalmakban, miközben 2000-ben sokunk számára ez nem pusztán könnyűnek, hanem egyenesen megkerülhetetlennek tűnik?” (Taylor 2007, 25.) Charles Taylor kérdése a nyugati társadalmakban az elmúlt évszázadok során bekövetkezett döbbenetes változásra mutat rá; a nyilvános hitetlenség azonban nagyjából az első világháborúig „gyakorlatilag lehetetlen” volt. A szekularizáció jelenlegi megnyilvánulási formáit vizsgálva Taylor a fogalom három jelentését különbözteti meg:

- A nyilvános helyekről száműzték Istent és minden, a végső valóságra történő utalást.
- A vallási hit és gyakorlat veszít a jelentőségéből.
- „A váltás a világiasságra [...] egy olyan átmenetből áll, amely során azon társadalomból, amelyben az Istenbe vetett hit vitathatatlan és problémamentes, átlépünk egy olyanba, amelyben ez a hit csupán egy a választási lehetőségeink közül, és gyakran nem is a legkönnyebben elsajátítható.” (I. m., 26.)

A harmadik jelentés maga után vonja az első kettőt; a napjaink társadalmában bekövetkezett változások közül pedig a legszembetűnőbb, hogy az Istenbe vetett hit csak nagyon ritkán része a nyilvános diskurzusnak, a hitetlenséget pedig természetesen adódó lehetőségként kezelik. A hit olyannyira magánüggvé vált a nyugati kultúrában, hogy még a vallásos közösségek sem szorgalmazzák tulajdon hitük nyilvános reprezentációját. A John Milbankéhoz hasonló, szekularizáció elleni érvek a szakértők szűk köreit érik csak el (Milbank 1993). Mindennek eredményeképp pedig az istenhit elveszíti korábbi státuszát, és a pluralista társadalomban élő egyének vagy kisebb közösségek meggyőződésévé válik. Számos elemzés úgy kezeli a hit korábbi dominanciáját a nyugati társadalmakban, mint a totalitarizmus melegágyát; így tehát valódi előnyként tűnik fel, hogy napjainkban szabadon választhatjuk meg hitünket.²

A szekularizációt gyakran megkülönböztetik a szekularizmustól, az utóbbit az a nézetet értve, amely szerint a szekularizáció nem egy kizárólagosan negatív, a hagyományos hit elvesztésével járó folyamat, hanem pozitív is, mivel utat törhet a hit új formái számára. A szekularizmus szerint a tradicionális istenhit pusztán egy típusa annak, amit emberi lények hihetnek; ennek egyéb típusai, mint például a hit az emberi fejlődés jelentőségében, szintén legitim hitek. Így tehát a szekularizmus talaján állva kijelenthető, hogy a tradicionális hit egy – akár monoteisztikus, akár más formát öltő – isteni valóságban immár anakronizmussá vált; lehetségesek azonban új formái a hitnek, úgymint hit az igazságos társadalomban, avagy a technológiailag tökéletes világban. Az ideológiai alapokon nyugvó tudományos haladás vagy a liberális demokráciát a történelem végcéljaként felfogó nézet képviselői gyakran adnak hangot ezeknek a legitim hiteknek.

A szekularizmus azonban, akárcsak a szekularizáció folyamata, nem tagadhatja, hogy a hit tradicionális formái vitathatóvá váltak; ez ugyanis nem mond ellent annak, hogy a szekularizáció mély válságot idézett elő számos hívő életében, különösképp Nyugaton. A problémák, melyekkel a keresztény felekezeteknek jelenleg kell szembenézniük – egyenműek házassága, művi abortusz, kényszerített eutanázia stb. –, mind megerősítik, hogy a szekularizáció komoly gondot jelent a tradicionális hit tartalmát és formáját tekintve. A szekularizmus által adott kedvező interpretáció nem változtatja meg alapjaiban a probléma természetét, és nem is feltétlenül képes választ adni a szekularizáció kihívásaira.

² Lásd például: Hitchens 2007, 212 skk. Hitchens hangsúlyozza, hogy nem pusztán a judaizmus és a kereszténység, hanem minden vallásforma összekapcsolja valamilyen mértékben „a rasszizmust és a totalitarizmust” a hittel.

Isten halála

A szekularizáció egyik fontos tünete az „Isten halála” elméletek megjelenése a XX. században. A fogalom maga is jelzi annak a hitnek az összeomlását, amely megváltást jelentett több évezreden keresztül emberek millió számára. Az Isten halála képzetében a kereszténység egyik központi szimbólumának, Krisztus halálának felnagyítása zajlik egy egzisztenciális elmélet keretein belül, amely arról az élményről szól, hogy „Isten meghalt; behalt az emberiség iránt érzett szánalomba”; avagy, Nietzsche megfogalmazásában: „mi öltük meg őt” (Nietzsche 2006, 5, 69). Nietzsche mondásával kapcsolatban Martin Heidegger szolgált meghatározó jelentőségű interpretációval, amikor a platonizmus végével hozta kapcsolatba azt: „A platonizmus vége a »nihilizmus« kezdete, annak a kezdete tehát, hogy a bibliai kinyilatkoztatás Istene hihetlenné vált, így »a legfontosabb értékek átértékelődnek.«” (Heidegger 2002, 166.)

Az „Isten halála” elméletek leginkább Gabriel Vahanian, Paul van Buren, William Hamilton, John A. T. Robinson, Thomas J. J. Altizer, valamint Richard L. Rubenstein rabbi műveiben fogalmazódtak meg. Vahanian 1957-ben megjelent alapvető műve (*The Death of God*) kritikailag reflektált arra a liberális teológiára, amely megkísérelt szembenézni egy nem keresztény, szekuláris kultúra robbanásszerű elterjedésével. Erre a fejleményre alapvetően két jellegzetes válasz adódott. Egyrészt az erős értelemben felfogott „Isten halála” teológusok – mint Vahanian, Van Buren vagy Hamilton – amellett érveltek, hogy a keresztény teizmusnak (vagy éppen a teizmusnak általában véve is) vége van, mivel

„A mitológiai világkép eltűnt, és vele együtt annak a lehetősége is, hogy komolyan beszélhetnénk egy *Heilsgeschicht*éről: a megváltás történelemben kibontakozó drámájáról, amelynek során Isten egy bizonyos időpillanatban úgymond beavatkozott földi világunkba, hogy megváltoztassa az emberi dolgok állapotát.” (Van Buren 1963, 11–12.)

A gyenge értelemben vett „Isten halála” teológusok – mint Robinson, Altizer, Rubenstein rabbi és a XX. század legbefolyásosabb teológusai – egyetértenek ugyan az előbbi diagnózissal, azonban eltérő következtetést vonnak le belőle. Szerintük szükség van a teológia oly módon történő megújítására, hogy az összhangban legyen a modern szekuláris kultúra kihívásaival, különösképp a második világháború utáni helyzettel és a média új világával. Isten halálának fogalma évtizedekig elsőprő

erővel fejezte ki a hit összeomlását a nyugati társadalmakban – azt az összeomlást, amelyből ezen társadalmak legtöbbszörének nem sikerült talpra állnia.

Manapság ritkán beszélünk az „Isten halála” elméletekről. Ennek oka azonban nem az, hogy az ilyen elméletek elvesztették volna befolyásukat, hanem hogy központi üzenetük közhelyszerűvé vált, míg a formájuk – egy alapvetően ateista teológia – túl szorosan kötődik a korábbi századok teológiai nyelvezetéhez. Néhányan azért vetik el ezeket az elméleteket, mert úgy vélik, pusztán a szekularizáció élményére adott romantikus vagy egzisztenciális reakciók. Amíg fél évszázaddal ezelőtt lehetséges volt nyilvánosan gyászolni a hit eltűnését, addig manapság a hit kérdése már nem is szerepel a tudomány napirendjén. A kreacionizmus az értelem elleni bűncselekménynek minősül; az intelligens tervezés mozgalmát kitiltották a legtöbb tudományos közösségből; a teológia csupán a történészek és a teológusok olyan kis köreire korlátozódik, amelyek írásait a szélesebb értelemben vett akadémiai közösség nem olvassa; a kortárs vallásfilozófiákat pedig, amelyek jól megfogalmazott érveket hoznak fel Isten létezése és a hit plauzibilitása mellett (mint például Richard Swinburne munkái), ritkán veszik komolyan az intellektuális viták során.

Az „Isten halála” elméletek egy fontos értelemben igenis teológiaiak: a hit plauzibilitását elemzik a kortárs kulturális fejlemények tükrében. Fontos tanúvallomásai a hit kutatói közösségekben végbement összeomlásának, olyan vallomások, amelyek ma is érvényesek és érdemesek a teológiai és filozófiai továbbgondolásra.

Auschwitz

„Auschwitz”, a kiválasztott nép tervezett megsemmisítésének legfőbb színhelye, olyan történelmi tragédia szimbólumává vált, amely pusztító hatással volt a vallásra. Az Auschwitz élményén alapuló legfontosabb érv a következő: amennyiben létezik egy végtelen és jóságos Isten, hogyan engedhette meg efféle szörnyűség bekövetkezését? Az erre a kérdésre természetes módon adódó válaszok pedig a következők: „Nincs ilyen Isten”; „A tradicionális vallás istene illúzió csupán”; „Ha létezne Isten, nem engedte volna meg, hogy Auschwitz megtörténjen”. Avagy, ahogyan Elie Wiesel fogalmaz: „Isten halott, a szeretet és vigasztalás Istene, Ábrahám, Izsák és Jákob Istene [...] mindörökké eltűnt az emberi holokauszt füstjében.” (Wiesel 2006, 23.)

Az Auschwitz utáni reflexiók szorosan kapcsolódnak az „Isten halála” elméletekhez. Az ebben a szellemben fogant, Auschwitzról írt egyik leghíresebb könyv Rubenstein rabbi *After Auschwitz* (Rubenstein 1992). Ő amellett érvel, hogy a hagyományos istenhit és Auschwitz szörnyősége összeegyeztethetetlen egymással. A judaizmuson túl is számos embert kényszerített a hittől való eltávolodásra egy ilyen hatalmas tragédiának már a pusztta ténye is. Számos esetben mindennek a következménye nem pusztán eltávolodás, hanem összeomlás volt: a hit sokak számára elvesztette plauzibilitását. Ahelyett, hogy újult erővel keresték volna a hitet, generációk vetették inkább energiájukat a jóléti államok létrehozásába, és élvezték a technológia és a fogyasztás által felkínált életet. A hagyományos vallás ritkasággá vált, számos egyházból pedig szociális intézmény lett, különösen azokban a társadalmakban, amelyekben egy régi vallásos tradíció és a technológiai kultúra magas szintje egyszerre állt fenn.

Auschwitz tragédiája maga a legnagyobb kihívás, amivel a vallásos hitnek szembe kell néznie. A probléma egyszerre teológiai és filozófiai. Teológiai szinten új fényben kell lássuk a judaizmus és a kereszténység oly visszás kapcsolatának égető kérdését Auschwitz után. Auschwitz egy olyan időben történt meg, amelyben a legtöbb nyugati embert még a kereszténység eszméje vezetett, a zsidóellenes érzelmek tisztán kivethető hatásaival együtt – így nyilvánvaló, hogy a kereszténységnek van némi felelőssége a tragédia kapcsán. Filozófiai értelemben pedig Auschwitz felveti a szélsőséges vagy diabolikus rossz kérdését, valamint azt, hogy meg lehet-e a gonosztságot magyarázni valamilyen nagyobb jóra hivatkozva. Ha meg lehet is válaszolni ezeket a kérdéseket teoretikus értelemben, sokak számára a gyakorlati következményük mégis az lett, hogy eltűnt a hit plauzibilitása (Mezei–Murphy–Oakes 2015, 20. fejezet: Faith in Crisis: Death of God, Auschwitz and Militant Atheism).

Az Auschwitzról író filozófusok közül néhányan amellett érvelnek, hogy ennek a szörnyőségnek olyan mértékben konkrét a valósága, ami megakadályozza, hogy egyéb történeti eseményekhez hasonlítsuk. Ez azonban bonyolult kérdés; az általam használt értelemben Auschwitz volt a meghatározó eseménye annak a zsidóellenes eseménysornak a kereszténység történetében, amely az Oroszországban és egyéb államokban levezényelt pogromokkal kezdődött, és a spanyol királyok zsidóüldözésein át bizonyos protestáns országokban az erőszakos asszimilációhoz vezetett. Ebből a szempontból mondhatjuk, hogy néhány más tragikus esemény valóban hasonlíthat a holokauszthoz. Számos, már említett okból kifolyólag azonban nem pusztán egyediséget kell tulajdonítsunk Auschwitznak, hanem *egyedülállóságot* is. Ahogyan a zsi-

dók egyedülálló szerepet játszottak a nyugati történelem alakításában, úgy kell felvetnünk Auschwitz egyedülállóságát is. Amennyiben nyugati kultúránk bensőségesen kapcsolódik a zsidósághoz – ami tagadhatatlan tény –, úgy Auschwitzot olyan tragédiának kell tartanunk, amely a kereszténység és a kereszténység utáni nyugati világ szívébe hatol.

Ateista kommunizmus

Marx és Engels ellenszenvvel viseltettek a vallás iránt, „a nép ópiumának” tartva azt, de csak Vlagyimir Iljics Lenin fogalmazta meg a vallás minden formája ellen folytatandó könyörtelen harc eszméjét. Mikor 1917-ben Lenin magához ragadta a hatalmat a cári Oroszországban, az ország mélyen vallásos volt, és az ortodox keresztény hit természetesen számított. Csupán forradalmi szabadgondolkodók kis körei kívántak leszámolni a vallás hivatalos és személyes formáival, ők azonban nem érthettek célt a szovjet állam létrehozása előtt. Ez az állam volt a történelem során az első, amelyik a vallásos hit minden formáját halálos ellenségeként kezelte. Lenin kettős mércét alkalmazott a vallással kapcsolatban. Írásaiban, mint például a *Szocializmus és vallás*ban, megengedőnek tűnt: a vallásnak magánügynek kell lennie, a vallásos nosztalgiával eltelt proletárok pedig szabadon gyakorolhatják hitüket. Másrészt viszont politikai vezetőként Lenin minden szinten háborút indított az egyház ellen. Ez templomok elpusztítását, papok és vallásos emberek tömegeinek meggyilkolását, valamint a politikai élet egészének durván ateista propagandára való alapozását eredményezte (Kolakowski 1978 II, 459).

Ennek a borzalmas történetnek egy külön fejezete a szovjet Gulagé. Alekszandr Szolzsenyicin plasztikusan bemutatta regényeiben a Gulag megsemmisítő táborait. Az eredeti terveknek és céloknak megfelelően ezekből a táborokból nem volt menekvés; ha bárki visszatért is polgári életébe a valamelyik táborban eltöltött évek után, nem tudott normálisan élni; sokan megőrültek, sokan öngyilkosságot követtek el, néhányan pedig – kivételként – írókká és koruk prófétáivá váltak. A Gulag létéről szóló hírek hatalmas mértékben járultak hozzá a hit meggyengüléséhez mind a Szovjetunióban, mind pedig Nyugaton.

A szovjetek második világháborús győzelme után számos, igen erős vallásos hagyományú európai ország vált a kommunista rezsim vallásellenes tevékenységének áldozatává. Kínában, Koreában, Vietnamban, Kambodzsában vagy Kubában extrém és erőszakos módon nyomták el a hívőket, papokat és egyházakat, a zsidó felekezetet is ide értve.

Az istenhitnek és a vallásnak hosszadalmas megpróbáltatásokat kellett kiállnia, amelyek néhány esetben a hit közel teljes összeomlásához vezettek – egyes személyek, teljes társadalmak, de még bizonyos egyházak esetében is. A vallási szervezeteknek együtt kellett működniük a kommunista hatalommal, és a papokat gyakran fizették is azért, hogy hozzájáruljanak tulajdon egyházuk elpusztításához. Ez az embertelen nyomás elkerülhetetlenül a hagyományos vallási hit széthullásához vezetett. A Szovjetunió 1992-ben bekövetkezett bukása után a templomba járók száma a régi tagállamok némelyikében volt a legalacsonyabb az egész világon.³

Auschwitz központi jelentősége

A szekularizáció, „Isten halála”, a Gulag és Auschwitz olyan tünetegyüttest alkot, amely egy, a kultúránk sorsát meghatározó mélyebb folyamatra utal. Ez a folyamat számos módon megragadható és leírható, melyek egyike Charles Taylor elmélete a szekularizációról, a modernitásra jellemző „elválasztott én” megjelenésével, valamint a humanizmussal és renddel történő nietzschei szakítással együtt. Ettől különböznek azok a kultúraelméletek, melyek szerint a kultúrával szembeállított civilizáció kialakulása elkerülhetetlenül a gépi termelés gyakorlatában rejlő destruktív erők elszabadulásához vezet. A technológia filozófiai kritikája pedig egy harmadik utat képvisel, mint ahogy azt számos posztmodern író kifejtette Heidegger előtt és után egyaránt. Létezik továbbá az „új barbárság” elmélete, amely barbárság, Michel Henry megfogalmazásában, a tudományos objektivitás fogalmára alapozott militarista modern tudomány szükségszerű következménye (Henry 1987). Más elméletek pedig az egyetlen végső igazság platonikus-keresztény fogalmában rejlő társadalmi patológiára helyezik a hangsúlyt, felhíva a figyelmet arra, hogy az a politikai totalitarizmus kialakulásához és ezzel együtt a Másik elpusztításához vezet.⁴

A modernitás folyamatával kapcsolatban az egyik, talán legmeggyőzőbb narratívát Emmanuel Lévinas fogalmazta meg. Szerinte a modernitás annak a totalizáló tudásnak a megjelenése, amely megkísérel mindent megragadni. Az abszolút tudás vágya együtt járt az abszolút hatalomra való törekvéssel, az abszolút hatalomba pedig nem fér bele

³ Oroszországgal kapcsolatban lásd: Knox 2005.

⁴ Lásd többek között Karl Popper, valamint Emmanuel Lévinas felfogását.

a Másik mássága – Isten vagy az Isten által kiválasztott nép mássága. A Másik elpusztítását példázza az ateista szekularizáció folyamata, az „Isten halála” elméletek megjelenése, a kommunista totalitarizmus, legjelentősebb formában pedig Auschwitz bekövetkezése. Lévinas-i terminológiával élve azt mondhatjuk, hogy Auschwitz a legfontosabb kifejeződése az abszolút tudásra és hatalomra törekvés történelmi folyamatának: a totalitás erőszakos uralmának. A totalitás története elkerülhetetlenül kudarchoz vezet, a kudarc pedig tragédia formáját ölti. A kereszténység szellemével átítatott nyugati történelem elősegítette a totális tudás és hatalom megjelenését, ezzel együtt pedig a totalitárius államok megjelenését is; mindennek Auschwitz lett a következménye.

Másrészt viszont Auschwitz jelentőségét elsősorban a zsidóság arra adott reflexiói alapján kell mérnünk. A *Wrestling with God – Jewish Theological Responses during and after the Holocaust* (*Birkózás Isten-nel – Zsidó teológiai reakciók a holokauszt alatt és után*) című kötet egyik legfontosabb üzenete a túlélés és megmenekülés csendes reménye a legextrémebb körülmények között is (Katz–Biderman–Greenberg 2007). Számos, e kötetben olvasható beszéd, emlékezés vagy reflexió mutatja meg teljes világossággal, hogy a zsidóság számára az üldözöttség és a pusztulás – a *soa*, a tragédia – minden szörnyőség ellenére is az Örökkévaló gondviselő hatalma alatt mehetett csak végbe. Hiszen ő gondoskodott sokak megmeneküléséről, ő fogadta magához az áldozatokat, ő segítette népét ismét hazához, és ő adta vissza az erőt a régi hit parancsolatainak megtartásához, megújult követéséhez. Mindez nem menti fel a bűnöst, de vigasztalja az áldozatok utódait.

A hit újjászületése

Napjaink egyik leginkább vallásos országa, Lengyelország szintén a tragikus szovjet korszak eredményeképp lett hívővé. II. János Pál pápa spirituális hagyatéka azoknak a történelmi megpróbáltatásoknak a gyümölcse, melyeket a hitnek ki kellett állnia szülőföldjén. Ez a hagyatéka is arra utal, hogy az istenhit az összeomlás után is a túlélés és újjászületés kiapadhatatlan forrása; hogy a hit olyan hagyományos formái, mint a judaizmus vagy a kereszténység, újjáéledhetnek és visszatérhetnek a virágzás korszakába. „Isten halála” mára elvesztette intellektuális vonzerejét, számos gondolkodó pedig úgy véli, hogy komolyan reflektálva a XX. század drámájára képesek lehetünk azt józan és teológiailag elfogadható módokon elemezni anélkül, hogy az „Isten halála” elméletek romanticizmusára hagyatkoznánk (Metz 2006). A zsidó közösségek-

ben folytatott Auschwitz utáni diszkussziók számos olyan kísérlethez vezettek, amelyek spirituális és teológiai terminusokban próbálták meg feldolgozni vagy éppen megmagyarázni Auschwitz tragédiáját, amint az többek között Emil Fackenheim, Ignaz Maybaum vagy Eliezer Berkovits műveiben is olvasható (Katz–Biderman–Greenberg 2007). Fackenheim szerint Auschwitz egyenesen Isten új kinyilatkoztatása, amely istenhitünk teljes megújítására szólít fel, összhangban azzal, amit Fackenheim a 614. parancsolatnak hív (i. m., 434).

Ahhoz, hogy körvonalazhassuk az Auschwitz utáni hit formáját és tartalmát, fontos röviden számot adnunk a hit fogalmának századokon át történő fejlődéséről is. Amit fentebb „hagyományos vallási hitnek” neveztem, általános terminus, ami magába foglalja a hit formájában és tartalmában végbement lélegzetelállító változásokat is. Vegyük a hit eredeti jelentését: a *Tanakh*ban az *'aman* ige szolgál számos azzal kapcsolatos szó alapjául; igei jelentését – hinni, biztosnak lenni valamilyen, megbízni – komplex módon használják fel a kapcsolódó szövegek. Az *Újszövetség*ben számos további jelentést találhatunk a görög *pisteuein* – hinni – tartalmára alapozva: olyan jelentéseket, amelyek végső soron a Jézus Krisztusban történő eszkatológiai beteljesülés elfogadására utalnak. A nyugati teológiai fejlődés során a hit formáját hosszú ideig az intellektus és az akarat közös tevékenysége eredményezte; míg a hit aktusának tartalmát egy propozíció igazként történő elfogadása jelentette. A forma és a tartalom egyaránt csak a protestáns reform során módosult: a formát a hívő személyes cselekvése adja, a tartalom pedig annak elfogadása, hogy Jézus Krisztus Isten személyes kinyilatkoztatása a hívő számára. Ez a fejlődés vezet el ahhoz a hitfogalomhoz, amely azonosítja azt a teljes személyes részvétellel, melyet a pietizmus példáz a legjobban; illetőleg ez vezet el a katolikus miszticizmusban az Istennek történő misztikus önfelajánláshoz is. A hit középkori fogalmával (mely szerint a hit teológiai erény) ellentétben a modernitás küszöbén a hit *személyes aktussá* válik, a személyiség megvalósításává. Ennek eredménye lesz Kant híres különbségtétele a „történeti” és a „tisza vallásos hit” között, avagy más szavakkal a szolgálhit és a szabad hit között. A XX. században a szabad hit fogalma ismét módosul: Paul Tillich műveiben ez lesz a „végső feladat”, a teljes személyes önfelajánlás Istennek Krisztusban; Karl Rahner pedig munkásságában megkülönbözteti az implicit és explicit hitet, melyek közül az előbbi lesz a minden emberi személyiséget megalapozó aktus.⁵

⁵ Lásd ehhez részletesen: Mezei–Murphy–Oakes 2015.

Martin Buber szerint a hit két formája a következő: az egyik az Istennel való objektív és külsődleges kapcsolaton, a másik pedig a vele való személyes eggyé váláson alapul (Buber 1951). Ezt a különbséget ebben a kifejezett formában „Auschwitz után” tette meg, általa egyben Auschwitz jelentőségére is utalt. Buber szerint a hit fogalma a kereszténységben még későbbi formáiban is az Istenhez fűződő *objektív* kapcsolat keretén belül nyert értelmet; Auschwitz pedig annyiban járult hozzá a hit újjászületéséhez, hogy felszólít a hitnek az *Én és Te* közötti *személyes-intim* kapcsolatként történő átértelmezésére. Ebben a legalapvetőbb kapcsolatban minden interperszonális, bensőséges és örök; Isten nem a filozófusok Istene – sem a teológusoké –, hanem Ábrahám, Izsák és Jákob Istene, azaz a kiválasztás Istene, aki létrehozza az egyetlen örökkévaló közösséget. Az ebbe az Istenbe vetett hit tárgyiasíthatatlan, az elképzelhető legbensőségebb kapcsolat hite.

Ezen az úton érthető meg Auschwitz jelentősége a hit újjászületésének szempontjából. A hit története megmutatja annak fejlődését a zsidó kezdetektől a latin teológián át a német filozófiáig; ezek a formák azonban csak apró részletei annak a folyamatnak, amely lehetővé tette Auschwitz megtörténtét. Amennyiben ez a fejlődés hozzájárult a szekularizációhoz, úgy hozzájárult Auschwitzhoz is; és amennyiben nem volt képes változtatni a technológia és a tudományos totalitarizmus új kultúrájának előretörésén, úgy szintén hozzájárult Auschwitzhoz is. Ennek alapján kijelenthető, hogy az „Auschwitz utáni” hit nem lehet a korábbi fejlődés folytatója; sem pedig visszatérés egy korábbi formához. A hitet úgy kell felfognunk, mint a kétségbeesés és reménytelenség élményén alapuló végső, személyes, bensőséges és teremtő egyesülést az istenivel, az Örökkévalóval. Auschwitzban ez a végső kétségbeesés maga volt a valóság, és kifürkészhetetlen utakon ez a kétségbeesés vált végül reménnyé, annak eltökélten erős reményévé, hogy „Bármilyen történet is, én nem hagylak magadra! Még ha úgy is tűnik, hogy Isten magunkra hagyott bennünket, mi nem hagyhatjuk őt magára...” Ebből a reményből sarjadt ki a hit új formája, olyan hité, amely teljes mértékben nyitott a jövőre, az Örökkévalóra és az isteni ígéretek beteljesülésére.

Külön tanulmányt igényelne, hogy részletezzük az új hit formájának és tartalmának lélegzetelállító gazdagságát; nevezhetjük másként is, hívhatjuk kinyilatkoztatásnak vagy szabadságnak, illetve Emmanuel Lévinas nyomán etikának is: érthetjük reményre alapozott gyakorlatként vagy a teljes önfelajánlásba forduló attitűdként is. Ez utóbbit Hans Urs von Balthasar „kenotikus hitnek” nevezte. A görög *kenoszisz* önküresítést jelent, nevezetesen az istenség alászállását, ahogyan az a Filippi levélben olvasható, mely szerint Krisztus eredetileg „Isten

formájában volt, ám az Istennel való egyenlőséget nem tartotta olyan dolognak, amelyhez föltétlenül ragaszkodnia kell, hanem kiüresítette magát, szolgálai alakot öltött, és hasonló lett az emberekhez. Külsejét tekintve olyan lett, mint egy ember. Megalázta magát és engedelmeskedett mindhaláláig, mégpedig a kereszthaláláig." (Fil 2, 6-7) Isten „önkiüresítésének” gondolata felbukkan a zsidóságban is. Az Izsák Luria által kidolgozott *zimzum* kabbalisztikus elgondolása szerint a világ teremtését és az ember szabadságának a biztosítását az Örökkévaló „összehúzódása” teszi lehetővé. Eredeti formájában a *zimzum* az istenség jóságának tette, mivel másképpen nem lenne lehetséges önmagán kívül helyet adnia valami másnak, a teremtésnek, végeredményben a teremtményi szabadságnak (vö. Vető 2012, 49 skk.).

Az ember oldaláról ugyancsak szükséges a *zimzum*, a kenózis gyakorlása; az istenségnek való teljes önátadás saját magunk külsődlegességéről való lemondást jelent, „összehúzódadást”, „önkiüresítést”. A hit kenotikus formája egyfelől elfogadja az Örökkévaló cselekvését a történelemben; keresztény szempontból Jézus Krisztusban való alázállását; másfelől teljes önkenózissal adja át magát az Örökkévalónak. Ezt látjuk megvalósulni a teljesen reménytelen élethelyzetekben, közösségi állapotokban, történelmi összefüggésekben tanúsított hitformában, amely így szól az istenséghez: „Bármi történjék is, én nem hagylak magadra!” A kenotikus hit önátadó visszahúzóadásunk és egyben kiállásunk a hit végső tartalma mellett. Lényegében maradéktalan önátadás az emberi személy minden vonatkozásában. Válasz az istenség kenózisára, a *zimzum* egyfajta megismétlése, amiben – válaszul a hit összeomlásának tapasztalataira – isteni és emberi új módon kapcsolódhat egybe (vö. Mezei–Murphy–Oakes 2015, 109 skk.).

Irodalom

- Breiterman, Zachary 1998: *(God) After Auschwitz. Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought*. Princeton, Princeton University Press.
- Buber, Martin 1951: *Two Types of Faith*. London, Routledge.
- van Buren, Paul M. 1963: *The Secular Meaning of the Gospel*. New York, Macmillan.
- Craig, William Lane 2008: *Reasonable Faith. Christian Truth and Apologetics*. Wheaton (IL), Crossway.
- Habermas, Jürgen et al. 2010: *An Awareness of What is Missing: Faith and Reason in a Post-Secular Age*. Cambridge, Polity.
- Heidegger, Martin 2002: Nietzsche's Word: „God is dead.” In uő: *Off the Beaten Track*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Henry, Michel 1987: *La barbarie*. Párizs, Grasset.

- Hitchens, Christopher 2007: *God is Not Great: How Religion Poisons Everything*. Crows Nest (NSW), Allen & Unwin.
- Jonas, Hans 1987: *Der Gottesbegriff nach Auschwitz*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Katz, Steven T. – Biderman, Shlomo – Greenberg, Gershon (szerk.) 2007: *Wrestling with God. Jewish Theological Responses during and after the Holocaust*. Oxford, Oxford University Press.
- Knox, Zoe 2005: *Russian Society and the Orthodox Church*. London, Routledge Curzon.
- Kolakowski, Leszek 1978: *Main Currents of Marxism*. Oxford, Clarendon.
- Metz, Johann Baptist 2006: *Memoria passionis*. Freiburg, Herder.
- Mezei, Balázs M. 2013: *Religion and Revelation after Auschwitz*. New York, Bloomsbury.
- Mezei, Balázs – Murphy, Francesca – Oakes, Kenneth 2015: *Illuminating Faith: An Invitation to Theology*. New York, Bloomsbury.
- Milbank, John 1993: *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason*. Oxford, Blackwell.
- Nietzsche, Friedrich 2006: *Thus Spoke Zarathustra*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rubenstein, Richard 1992: *After Auschwitz. History, Theology, and Contemporary Judaism*. Baltimore (MA) – London, Johns Hopkins University Press.
- Taylor, Charles 2007: *A Secular Age*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Vető, Miklós 2012: *L'élargissement de la métaphysique*. Párizs, Hermann.
- Wiesel, Elie 2006: *Night*. New York, Hill and Wang.

NOVÁK Attila (1967, Budapest) történész, oktatási-kulturális szakdiplomata (Magyarország Tel-avivi Nagykövetsége). Kutatási területe: a cionizmus története és a magyar zsidóság modern kori történelme. Fontosabb publikációi: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–1949)*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000; *Theodor Herzl*. Budapest, Vincze, 2002; Szilágyi Ernő: *Ismeretlen memoár a magyar vészkorszakról*. Budapest, Akadémiai, 2005 (a szöveget gondozta, a lábjegyzeteket és a kíséret tanulmányokat írta); Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 141., 2007/1., 143–167; Posztcionizmus avagy az izraeli nemzetállam vége? In Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, Argumentum, 2010. 15–27.

OLOSZ Levente (1989, Csíkszereda) történész, mesterszakos hallgató a Közép-európai Egyetemen. Kutatási területe: az erdélyi zsidó kisebbség a második világháború után, román–izraeli diplomáciai kapcsolatok, zsidó emigráció, valamint a magyar ajkú zsidóság története Izraelben. Legutóbbi publikációi: A Demokrata Zsidó Komité kolozsvári tagozata. *Magyar Kisebbség*, 2011/1–2., 303–333; A Demokrata Zsidó Komité kolozsvári tagozata 1947 és 1953 között. *Magyar Kisebbség*, 2012/3–4., 249–299.

VÁRI GYÖRGY (1978, Budapest) irodalomkritikus, újságíró, a *Nép-szabadság* munkatársa. Elsősorban az előző század magyar irodalom- és kritikátörténetével, valamint a kortárs magyar költészettel foglalkozik. Három könyve jelent meg, egy Kertész Imréről szóló monográfia (*Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég*. Budapest, Kijárat, 2003), illetve két kritikakötet: *Az angyal a részletekben*. Pozsony, Kalligram, 2004; *Az emberiség végnapjai*. Miskolc, Műút-könyvek, 2013.

9770237152008

VÁRI GYÖRGY „Hogy tűz ne hulljon Szodomára”

FEJÉRDY ANDRÁS Szavak és/vagy tettek? A magyar katolikus püspökök magatartása a vészkorszak idején

NOVÁK ATTILA Identitásváltások. Mozaikok a magyar zsidóság szellemi változásairól a második világháború évei alatt

LACZÓ FERENC Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidók beszámolóai a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945–1946-ból

OLOSZ LEVENTE Felelősségre vonás a vészkorszak bűneiért Észak-Erdélyben

KÖVES SLOMÓ A holokauszt emlékezete és az identitás

MEZEI BALÁZS Hit Auschwitz után. Gondolatok a hitről, tekintettel egy korszakos tragédiára

1000 Ft